

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

«XARICI İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN
EDİLMƏSİNDƏ GÖMRÜK RÜSUMLARININ DÖVLƏT
TƏNZİMLƏNMƏSİ»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060404

İqtisadiyyat

İxtisaslaşma :

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

Elmi rəhbər:

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Magistr proqramının rəhbəri:

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)
dos. Mahmudova İ.M.

Kafedra müdiri:

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.d., prof. Əhmədov M.A.

BAKİ - 2014

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL XARİCİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ GÖMRÜK RÜSUMLARININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1. Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti və onun tənzimlənməsinin nəzəri aspektləri
- 1.2. Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi
- 1.3. Xarici ticarət siyasəti, onun mahiyyəti və istiqamətlərinin təhlili

II FƏSİL AZƏRBAYCANDA ÇOXTƏRƏFLİ TİCARƏT SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYASINDA XARİCİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ İNKİŞAF AMİLLƏRİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

- 2.1. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması mexanizmi
- 2.2. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasətinin əsas prioritet, vəzifə və vasitələri
- 2.3. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət siyasətində iqtisadi xarici iqtisadi təhlükəsizlik və inkişaf amillərinin qiymətləndirilməsi

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏT SİYASƏTİNİNDƏ XARİCİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ İQTİSADI İNKİŞAF AMİLLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

- 3.1. Xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılmasında iqtisadi inkişaf amillərinin kombinasiyasının zəruriliyi
- 3.2. Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və geoiqtisadi perspektivləri

NƏTCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri, liberal iqtisadi inkişaf şəraitində, milli iqtisadiyyatın formalaşması və onun təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi problemidir.

Müasir şəraitdə qloballaşmanın müsbət və mənfi cəhətlərinə dərin nüfuz etmədən, onu qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın liberallaşmasında bu prosesin rolu və əhəmiyyəti inkar edilməzdir. Odur ki, dünya sisteminə inteqrasiya olunan müstəqil Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadənin əsasları qoyulmuşdur.

TRASEKA proqramı, qədim «İpək yolu», «Əsrin müqaviləsi» beynəlxalq neft kontraktları, Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft magistral boru kəməri, Bakı–Tbilisi–Qars Dəmir Yolu xətti və digər beynəlxalq proqramlarda Azərbaycan Respublikası aparıcı mövqe tutmaqla bərabər, öz iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasını və möhkəmləndirilməsi prizmasından beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərlə birgə, səmərəli, fəaliyyəti getdikcə daha da genişləndirməkdədir.

Bu baxımdan, Azərbaycan iqtisadiyyatında əldə edilmiş dinamizm və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya, milli iqtisadi təhlükəsizliyin dövlət tənzimlənməsi problemlərinin hər tərəfli, kompleks, tədqiq edilməsini ön plana çıxarmışdır.

Müstəqilliyin ilk illərində dərinləşmiş bu problemin son illərdə müəyyənləşməsinin həll edilməsinə baxmayaraq, iqtisadi təhlükə yaradan bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır və öz elmi həllini gözləyir.

Iqtisadi təhlükəsizlik ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin getdikcə yüksəldilməsi yolu ilə təmin edilə bilər. Odur ki, iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin elə bir əsas cəhətidir ki, onun düzgün və səmərəli tənzimlənməsini, ölkənin milli maraq və mənafeələrini tam təmin etməlidir.

Qloballaşma proseslərinin gücləndiyi və dünya iqtisadi sisteminin bütövləşdiyi müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin, xüsusən də bu əlaqələrin ilkin və aparıcı forması olan xarici ticarətin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafına nail olmadan hər hansı bir ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin

olunması, demək olar ki, mümkün deyildir. Bu məsələnin postsovet ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üçün əhəmiyyəti daha böyükdür. Belə ki, xarici ticarəti inkişaf etdirməklə ölkələr, bir tərəfdən, özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadıqları halda belə, cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, müasir texnika və texnologiya əldə etmək və digər bu kimi problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə, beynəlxalq əmək bölgüsündə (BƏB) malik olduqları üstünlüklərini reallaşdırmaq imkanları əldə edirlər. Lakin, xarici ticarətin milli maraqlara uyğun şəkildə genişləndirilməsi və inkişafı “özbaşına” baş vermir. Bunun üçün xarici ticarət potensialının davamlı inkişafı və bu potensialın səmərəli reallaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü, ardıcıl, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və sistemli siyasət aparılması tələb olunur.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın xarici ticarət potensialının davamlı inkişafı və bu potensialın səmərəli reallaşdırılması sahəsində bir sıra problemlər və istifadə olunmayan imkanlar mövcuddur. Müxtəlif dövrlərdə və bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən aparılan çoxsaylı araşdırmalar birmənalı şəkildə göstərir ki, Azərbaycan güclü iqtisadi, o cümlədən xarici ticarət potensialına malikdir və bu potensialın inkişafı və səmərəli reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması ölkə qarşısında duran bir çox aktual sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynamaqla yanaşı, perspektivdə onun dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına çıxmasını sürətləndirə bilər.

Yuxarıda qeyd edilənlər Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin formalaşmasında iqtisadi inkişaf amillərinin rolunun təhlil edilməsinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini, təqdim edilən dissertasiya işinin mövzusunun aktual olduğunu və mövzu seçiminin obyektiv zərurətdən irəli gəldiyini göstərir.

Beləliklə, keçid iqtisadiyyatını yaşayan, müstəqil Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın formalaşması və onun təhlükəsizlik problemlərinin hərtərəfli və dərinlən tədqiq edilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsi sahəsində, tənzimləmə sisteminin iqtisadiyyatda rolu, onların

müxtəlif təsir mexanizmləri, mürəkkəb bir problem kimi, istər nəzəri metodoloji, istərsə də elmi-praktiki baxımdan öyrənilməsinə çoxsaylı tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində problemlərin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi, klassik nəzəriyyələrə, neoklassik, keynsçi və müasir alternativ konsepsiyalara qədər böyük təkamül yolu keçmiş və bu gün də tədqiqatlar davam etdirilir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işində əsas məqsəd bazar iqtisadiyyatı şəraitində Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsi sisteminin nəzəri konseptual əsaslarını araşdırmaq və dünya ölkələrinin bu sahədə mövcud təcrübəsinə istinad etməklə Azərbaycanın xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsi sisteminin formalaşdırma xüsusiyyətlərini və problemlərini müəyyən etmək və bu sistemin təkmilləşdirilməsi istiqamətində konkret təkliflər və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın gedişində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsi nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq etmək və müasir-alternativ konsepsiyaları araşdırmaq;

– xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsi sisteminin müəyyənləşdirilməsi;

– ölkənin xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində xarici ticarətin tənzimlənməsinin metod və mexanizmlərini formalaşdırmaq və bu istiqamətdə dövlətin rolunun, o cümlədən xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirmək;

– Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri və onun hüquqi-normativ əsaslarını sistemli tədqiq etmək;

– xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələlərini, meyllərini müəyyən etmək, ölkənin xarici ticarət tərəfdaşlarının respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində yerini

və rolunu müəyyənləşdirmək, ölkənin xarici ticarət strategiyasının formalaşması istiqamətində mövcud xarici ticarət siyasətinin və xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsinin prioritetlərini tədqiq etmək;

– xarici ticarət əlaqələrinin ölkənin makroiqtisadi inkişafında oynadığı rolu aydınlaşdırmaq, idxal-ixrac əməliyyatlarının inkişaf dinamikası və səmərəliliyini tədqiq etmək və bu istiqamətdə başqa ölkələrlə müqayisəli təhlillər aparmaq;

– xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin istiqamətlərini müəyyən etmək və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazasını xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsinin klassik, neoklassik və müasir nəzəriyyələri, xarici və ölkə iqtisadçılarının əsərləri, onların konseptual baxışları və metodoloji yanaşmaları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun və normativ aktlar, eləcə də, digər rəsmi sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri metodoloji və praktiki məsələlərinin tədqiqi təşkil edir. **Tədqiqatın obyektini** Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri, onun tənzimlənmə sistemi və xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. İqtisadiyyat və Sənaye, Kənd Təsərrüfatı və Maliyyə Nazirliklərinin, Mərkəzi Bankın, Dövlət Statistika Komitəsinin iqtisadi texniki göstəricilərini səciyyələndirən məlumatlarına, bu problemə aidiyyatı olan təsərrüfat subyektlərinin hesabatlarına, statistik məcmuələr və mühüm elmi ədəbiyyata, internet resurslarına və təhlil materiallarına əsaslanır.

FƏSİL I. XARİCİ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ GÖMRÜK RÜSUMLARININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti və onun tənzimlənməsinin nəzəri aspektləri

Milli iqtisadiyyatın inkişaf tarixinə nəzər salmış olsaq, məlum olur ki, bu mühüm problemə XIX əsrin ortalarında alman alimi F.List tərəfindən xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, onun hələ 1841-ci ildə Rusiyada nəşr edilmiş «Siyasi iqtisadın milli sistemi» adlı əsəri nəşr olunmuşdur.

Həmin əsərdə F.List qeyd etmişdir ki, hər bir millət özünün iqtisadi inkişaf yoluna malikdir. Odur ki, bu barədə heç bir universal iqtisadi nəzəriyyə ola bilməz. O, iqtisadiyyata tarixi, dinamik bir sistem halında baxmağı zəruri hal hesab etməklə bərabər, iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlət müdaxiləsinin tərəfdarı olmuşdur. Robberin lüğətinə əsasən «təhlükəsizlik» termini 1190-cı ildən etibarən istifadə olunmağa başlamışdır və özünü istənilən təhlükələrdən mühafizə olunmuş hiss edən insanın rühən sakitlik vəziyyətini ifadə edir.¹

XVII-XVIII ərslərdən etibarən praktiki olaraq bütün ölkələrdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, dövlətin ən əsas məqsədi maddi rifahın və təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilə məşğul olan tədqiqatçılardan Q.Şmolleri, A.Oykeni və M.B Veblen və Zombart və s. göstərmək olar. Q.Şmollerin «Milli iqtisadiyyat haqqında ümumi təlimin əsasları» adlı əsərində həmin problem daha geniş və ətraflı tədqiq edilmişdir.

Belə ki, o milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişaf etdirilməsində coğrafi, etnik, milli adət-ənənə, psixoloji, biologiyə amillərin təsirinin nəzərə alınmasını əsas göstərmişdir. Şərqdə, Ərəbistanda yaşamış dahilərdən biri olan Ibn Xəldun (1332-1406-cı illərdə) dövlət idarəetmə sistemi ilə iqtisadiyyat arasında əlaqə olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, ağıllı siyasətə malik olan dövlət, dövlətin dağılma səbəblərini iqtisadi məsələlərin həllində görməlidirlər.

¹ Экономическая безопасность (теория и практика). Учебник / Под ред. Е.А. Олейникова. М.: «Классика плюс», 1999, стр. 9.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi (1202-1274) «Maliyyə haqqında» və «Əxlaqi Nasiri»² adlı yazmış olduğu əsərlərində indiki dövrümüzü səciyyələndirən iqtisadi fikirlər söyləmişdir. Belə ki, o iqtisadiyyat elmi anlayışını «ictimaiyyət» kimi qəbul edərək yazmışdır: - «Bu elm hamının xeyrinə olan birgə əməyin həqiqi və ümumi inkişafı haqqında nəzəriyyədir». bu elmin obyektini ictimai əməklə birləşən və beləliklə istehsalı ən kamil təşkil edən insanların münasibəti sistemidir. Deməli, hamı bu elmi öyrənməyə səy etməlidirlər.

Beləliklə, qədim Azərbaycanda XIX əsrdə iqtisadi fikirlər söyləmiş mütəfəkkirlərdən M.F.Axundovu (1812-1878), H.Zərdabini (1842-1907) göstərmək olar. H.Zərdabi 1895-ci ildə Moskva universitetinin «Fizika-riyaziyyat» fakültəsini bitirmişdir. Onun milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar iqtisadi fikirləri hələ «Əkinçi» qəzetində öz əksini tapmışdır. O, qeyd etmişdir ki, xalqın sərviti ona məxsusdur. H.Zərdabi yazmışdır ki, qonşular tərəqqi edərək bizim mal – dövlətimizə sahib olurlar. Belə getsə biz onların pəncərələrinə çevriləcəyik. O, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün əkinçilikdə texnikanın tətbiqini, susuz torpaqların suvarılması üçün kanalların çəkilməsini məsləhət görürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına dair Rusiya alimlərinin də tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan, A.P.Qardovun, A.N.Bunkinin, L.V.Sidoviçin, V.A.Şulqanın və s. dərc edilmiş əsərlərini göstərmək olar. A.P.Qardovun hələ 1917-ci ildə Sankt-Peterburq şəhərində nəşr edilmiş əsərində qeyd edilir ki, «Milli iqtisadiyyat dedikdə, heç də söhbət tək bir millətə mənsub olan iqtisadiyyatdan gedə bilməz. Bu bütöv cəmiyyət, ümumi dövlət səviyyəsində fəaliyyət göstərən və həmin cəmiyyətdə yaşayan bütün xalqa məxsus və onun mənafeələrini ifadə edən iqtisadiyyatdır». Deməli, iqtisad elmini milli iqtisadiyyat kimi qəbul etmək olmaz və bu elm bəşəri xarakter daşıyır.

Məlum olduğu kimi, hər bir ölkənin özünə məxsus tarixi-iqtisadi inkişafı, təbii sərvətləri, iqlim şəraiti, milli adət-ənənəsi, psixoloji xüsusiyyətləri vardır.

² «Əxlaqi-Nəsir» Bakı, 1980, səh. 177

Beləliklə, elmi araşdırmalardan belə məlum olur ki, milli iqtisadiyyat iqtisadi proseslərin milli zəmində fəaliyyətini əks etdirir və burada əsas problem milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilə yanaşı, daxildən və ya xaricdən mümkün ola biləcək təhlükələrin vaxtında qarşısının alınması və tənzimlənməsidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər bir ölkənin özünəməxsus tarixi milli inkişaf xüsusiyyətləri vardır. Məhz buna görə də milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı haqqında vahid qayda metodika vermək mürəkkəbdir və onu düzgün hesab etmək də olmaz. Odur ki, hər bir ölkədə iqtisadiyyat, birinci növbədə milli sərhədlər çərçivəsində formalaşdırılıb inkişaf etdirilməlidir. Belə ki, təkrar istehsal prosesi, həmişə milli təkrar istehsalı zəminində həyata keçirilir. Bu isə ümumilikdə, mövcud olan mülkiyyət formalarını tam əhatə edir.

Deməli, respublikanın iqtisadi inkişaf modeli də, qarışıq iqtisadiyyatın milli modeli kimi formalaşdırılmalıdır. Lakin bütün bunlarla belə, bizə belə gəlir ki, milli iqtisadiyyatın tərkibini təşkil edən həlqələri təxminən aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- milli iqtisadiyyat, iqtisadi məkanca milli zəmində formalaşdırılıb inkişaf etdirilməlidir.

- milli iqtisadiyyat, ölkənin milli sərvətini, iqtisadi potensialını, məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsini, milli bazarı və ölkənin dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyini müəyyən etməklə bərabər, onun müdafiə qabiliyyətinin getdikcə möhkəmləndirilməsini təmin etməlidir.

- dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə forması və onun səviyyəsi, milli iqtisadiyyatın hərtərəfli formalaşması və dinamik inkişafını təmin etməlidir;

- milli, psixologiya və ənənəvi davranışda, cəmiyyət üzvlərinin məsuliyyətini müəyyənləşdirməklə, onun daha da dərinləşməsinə əsaslı təsir göstərməlidir;

- özünəməxsus milli xüsusiyyətlərin toplandığı birinci dərəcəli sosial problemlərin həlli istiqamətlərini əks etdirməlidir.

Məlum olduğu kimi, daha əlverişli təbii-iqlim və geosiyasi məkana malik olan Azərbaycan Respublikası Qərblə Şərqi əlaqələndirən dəhlizdə yerləşmişdir.

Lakin inkişaf etmiş dünya ölkələrinin dərin marağına səbəb olan, bu regionun ərazisinin 20% erməni təcavüzkarları tərəfindən zəbt edilmiş, onun suveren hüquqları pozulmuş və nəticədə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında ciddi təhlükələrə səbəb olur.

Belə ki, indi zəbt edilmiş Dağlıq Qarabağ ərazisində əsasən narkotik bitkilər becərilərək yaxın və uzaq xarici ölkələrə yeridilir. Digər tərəfdən zəbt edilmiş ərazilərdə yağıclar törədilərək, zəngin flora və faunamız tamamilə məhv edilmişdir. Odur ki, regionun ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında habelə təhlükəsizliyin tənzimlənməsi istiqamətində həlledici rola malikdir.

Azərbaycan Respublikasının 20 illik təcrübəsi sübut etdi ki, onun müstəqil fəaliyyət göstərmək, milli təhlükəsizliyini qorumaq və dünya dövlətləri arasında layiqli yer tutmaq üçün imkanı var və bu imkan daha da genişlənilir. Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizlik problemləri inkişaf etmiş dövlətlərin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla bərabər, cəmiyyətdə xüsusi yer tutur. Belə ki, qloballaşma proseslərinin inkişafı və getdikcə onun daha da dərinləşdirilməsi iqtisadi təhlükəsizlik problemlərini bir daha aktuallaşdırmış olur. Məhz buna görə də qloballaşma proseslərində hər şeydən əvvəl milli mənafeələrin düzgün və səmərəli tənzimlənməsi üçün lazımi mexanizmlərin və uyğun strategiyanın işlənilməsini tələb edir və onu əsl zərurətə çevirmiş olur.

Bu gün elmi mənbələrin əksəriyyətində təhlükəsizlik əsas iki elmi yanaşma baxımdan nəzərdən keçirilir:

1. Təhlükələrin olmaması kimi, yəni kimin yaxud nəyin tərəfindən kiməsə yaxud nəyəsə təhdidlərin olmadığı bir vəziyyət kimi (mütləq yanaşma).³

2. Obyektin mövcudluğunun bütün müxtəlif və ziddiyyətli formalarının vahidliyi və maddi xüsusiyyətlərinin məcmusunda öz əksini tapan onun həyati əhəmiyyətli mühüm maraqlarının daxili və xarici təhlükələrdən mühafizəsinin

³ Дзалиев М.И. Основы обеспечения безопасности России. М.: ЗАО «Издательство «Экономика»», 2003, с. 9; Богданов И.Я. Экономическая безопасность России: теория и практика. М.: ИСПИРАН, 2007, 2007, с. 28-35.

daxili tərkibi kimi.⁴

Burada bir mühüm məsələyə diqqət yetirmək lazımdır.

Belə ki, dünyada təbii resursların məhdudluğu və bir qrup ölkələrdə o resursların müxtəlif səviyyələrdə olması, dünya ölkələrinin həmin resurslardan istifadə etməkdə iqtisadi-siyasi mübarizələrin güclənməsi ilə müşayiət edilir.

Məhz elə buna görə də bir ölkənin və ya bir qrup ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin artması, digər ölkələrdə real təhlükə, onların milli maraqlarına hədələr kimi nəzərdən keçirilir.

Beləliklə, ümumilikdə iqtisadi təhlükəsizlik nəinki milli maraqların qorunmasını, həmçinin də milli iqtisadiyyatın milli maraqlar zəminində inkişaf etdirilməsinə və qorunmasına dair kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət institutlarının, bu mühüm fəaliyyətin həyata keçirilməsində tədbirlər sisteminin reallaşdırılması mexanizminin təmin edilməsi lazımdır.

Bu baxımdan elmi cəhətdən əsaslandırılmış düzgün sosial-iqtisadi siyasət həlledici rola malikdir.

Belə ki, ölkədə düzgün iqtisadi siyasət olmadan milli iqtisadiyyatın məqsədyönlü formalaşması və inkişafını təmin etmək qeyri-mümkündür.

Iqtisadi siyasətin müəyyənedici rolu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müstəqil dövlətçiliyimizə sahib olmaqla bərabər, sərbəst sosial-iqtisadi quruculuğun inkişaf etdirilməsi bazasında əhalinin maddi-mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və habelə ölkənin müdafiə qabiliyyətinin daha da möhkəmləndirilməsindən ibarətdir.

Məhz buna görə də dövlətin iqtisadi siyasəti, hər şeydən əvvəl bütün ictimai həyatımızın əsası olan maddi istehsalın dinamik və proporsional inkişafının tənzimlənməsidir.

Müasir dövrdə o, bazar iqtisadiyyatı əsasında milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafına, istehsalın, işin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin intensiv amillərindən istifadə edilməsinə yönəldilmişdir.

Deməli, dövlətin sosial – iqtisadi siyasətinin real nəticələri öz əksini ölkənin

⁴ Дмитриев А.П. Основы понятия общей и специальных теорий безопасности // Национальная безопасность / Сизов В.Ю., Афиногенов Д.А., Жуковский М.В., Копылок А.В., Поздняков А.И. и др. М., 2006, с. 15.

makroiqtisadi inkişaf səviyyəsində və habelə cəmiyyətin bütün sosial qrupp və təbəqələrinin həyat şəraitində tapır.

Beləliklə, düzgün işlənmiş sosial-iqtisadi siyasət, milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ən etibarlı kompas olmuş və belə bir kompas olaraq qalır. Unutmaq olmaz ki, ölkənin sosial-iqtisadi həyatında dövlətin tənzimləyici rolu bir çox hallarda siyasi-strateji qərarların hazırlanması, qəbul olunması və tətbiq edilməsi ilə müəyyən edilir. Odur ki, qəbul edilən hər bir qərarın elmi cəhətdən düzgün əsaslandırılmasının əhəmiyyəti də yuxarıda qeyd edilən mühüm səbəblərdən bir daha artmış olur.

Bazar iqtisadiyyatlı dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, elmi cəhətdən, hər tərəfli əsaslandırılmış sosial-iqtisadi siyasət, ölkənin strateji inkişafında ən qüdrətli tənzimləyicidir.

Məhz buna görə də dövlətin sosial-iqtisadi siyasəti obyektiv – iqtisadi qanunların tələblərinə tam uyğun olaraq, istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak fəaliyyəti, yeni bazar münasibətləri prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Müasir dövrdə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas istiqaməti onunla müəyyən edilir ki, ölkəmiz bazar iqtisadiyyatı quruculuğunun ilk mərhələlərində daha çox və mürəkkəb problemlər həll etməli olur ki, bunun da nəticəsində iqtisadi inkişafı bərabər, bəzi gözlənilən və gözlənilməyən iqtisadi təhlükələr də baş verə bilər.

Deməli, milli iqtisadiyyatın formalaşması, onun təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi istiqamətləri bir-birini tamamlayan – iqtisadi siyasət və iqtisadi təhlükəsizlik, vahid ayrılmaz sistem halında tədqiq edilməsi xüsusi elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, «təhlükəsizlik» terminin meydana gəlməsi XII əsrə təsadüf edir. Lakin XVII əsrdə təhlükəsizlik anlayışı o qədər də geniş yayılmamışdır.

Mövcud ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, XII əsrdən XVII əsrdə «təhlükəsizlik» anlayışı «polis» anlamı kimi dəyərləndirilmişdir. Burada söhbət birinci

növbədə dövlət quruluşunun təhlükəsizliyinin polis tərəfindən müdafiəsindən gedir.

Nəhayət, XVII-XVIII əsrlərdən başlamış bütün dünya ölkələrində təhlükəsizlik anlayışı daha geniş mənə kəsb etməklə, dövlət başçıları tərəfindən insanların, cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi mühüm vəzifənin yerinə yetirilməsi hesab edilmişdir.

Milli təhlükəsizlik anlayışı isə hələ 1904-cü ildə ABŞ prezidenti T.Ruzveltin tərəfindən işlədilməsi məlumdur. Belə ki, o, ABŞ Konqresinə xüsusi məktubunda Panama kanalı hövzəsində birləşmələrin təhlükəsini əsaslandırılmış, milli təhlükəsizliyin, milli maraqlarla eyniləşdirilməsini qeyd etmişdir.

Daha sonra bu istiqamətdə Amerika alimlərinin tədqiqatının əsas xəttini təşkil etmişdir. Beləliklə, Amerika alimləri milli təhlükəsizliyin dərk edilməsi mənbəyini milli maraqlar nəzəriyyəsində gördüklərini bəyan etmişlər.

Milli təhlükəsizlik - dövlətin, cəmiyyətin, şəxsiyyətin həyat tərzinin, milli dəyərlərin, daxili və xarici təhlükələrin geniş miqyasdan iqtisadi – siyasi, hərbi, informasiya, ekoloji tənzimlənməsini və müdafiə olunmasını əhatə edir.

Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə Rusiyada, dövlət təhlükəsizliyinə daha üstün fikir verilməyə başlanmışdır ki, bu da iqtisadi təhlükəsizliyə diqqətin azalmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, bütün qeyd edilənləri nəzərdən keçirərək təhlükəsizlik anlayışına aşağıdakı kimi tərif vermək olar: «Təhlükəsizlik» həyatı vacib olan sosial maraqların, onun strukturlarının daxili və xarici təhlükələrdən müdafiə olunmasıdır.

Həyatı vacib maraqlara daxildir: dövlətin, cəmiyyətin, vətəndaşların və mütərəqqi inkişaf imkanlarını etibarlı təminatını təmin edən tədbirlər kompleksidir.

Beləliklə, təhlükəsizlik – dövlətin, cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə sosial fəaliyyətin nəticəsidir. Bu zaman fəaliyyətin predmeti təhlükənin konkret hədə forması kimi çıxış edir: hərbi, siyasi, iqtisadi və s. Belə hədənin konkret daşıyıcıları isə, sosial-ictimai hadisələrdir. İqtisadi və hərbi təhlükəsizliyin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili zamanı effektiv istifadə oluna biləcək

əsas elmi kateqoriyaların sırasında «təhlükə» anlayışını xüsusilə ayırmaq lazımdır.

M.I. Dəliyovun fikrincə təhlükənin mənbəyi kimi elə, qüvvə (amilləri) başa düşmək lazımdır ki, onlar potensial olaraq və müəyyən şərtlər daxilində özü-özlüyündə müxtəlif məcmular daxilində düşmək münasibət, zərərli xüsusiyyət, destruktiv təbiətə malikdirlər.⁵

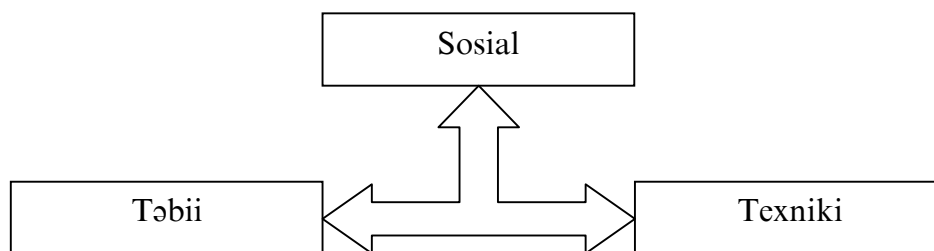
Təhlükəsizlik sahəsində o, təhlükələrin aşağıdakı əsas mənbələrini ayırır (sxem 1):

- təbii – zəlzələ, sel, quraqlıq, atmosfer elektrik boşalmaları və s.;
- texniki – atom elektrostansiyaları, kimya sənayesi müəssisələri, digər müəssisələr, müxtəlif texnika növləri;

- sosial – ayrıca fərd, şəxslər qruppu, onların cəmiyyəti, cinayətkar, cinayətkar təşkilat, irticaçı-dövlət və s.⁶

Təhlükəsizliyin müxtəlif növlərinin təsnifatına çoxsaylı yanaşmalar şəraitində sosial, təbii və texniki amillərin təhlili əsasında onun 3 növünə ayrılması daha geniş yayılmışdır (sxem 1).

Hər bir fəaliyyət obyektləri üzrə təhlükəsizliyin tənzimlənməsi problemlərinə kompleks, sistemli yanaşma tələb edilir.

Sxem 1.1. Təhlükə mənbələrinin əsas sahələr üzrə təsnifləşdirilməsi

Bu sistem bir-biri ilə şaquli vəziyyətdə əlaqədə olan aşağıdakı üç səviyyələrdə tədqiq edilir:

1. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi;
2. Cəmiyyətin təhlükəsizliyi;
3. Dövlətin təhlükəsizliyi.

⁵ Экономическая безопасность России / Под ред. В.К. Сенчагова. 2-е изд. М.: Дело, Дело, 2005, с. 21.

⁶ Дзлиев М.И. Новая парадигма безопасности России // Основы обеспечения безопасности России. М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2003, с. 8-12.

Iqtisadi təhlükəsizlik Qərbi ölkələrinə nisbətən ölkəmizdə yeni anlayış hesab edilir. Iqtisadi təhlükəsizlik, tənzimləmənin obyektini kimi aşağıdakı üç istiqamətlərdə həyata keçirilir: 1. Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik; 2. Milli iqtisadi təhlükəsizlik; 3. Xüsusi iqtisadi təhlükəsizlik.

Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində milli mənafe və maraqlar əsas strateji xətt olmaqla bərabər, onun müdafiəsi üçün ölkədə lazımı iqtisadi və hərbi gücə malik olmalıdır.

Iqtisadi təhlükəsizlik obyektləri dövlət və onun sosial-iqtisadi sistemi, təbii resurslar, ictimai institutlar, təşkilatlar, fəaliyyətdə olan bütün sosial – iqtisadi subyektlər cəmiyyətin maraqlarını təşkil edir.

Iqtisadi təhlükəsizliyin subyektləri qanunvericilik, icraedici, məhkəmə qanunları, vergi, gömrük xidmətləri, milli məclisin müvafiq komissiyaları, banklar, birgələr, sığorta və pensiya kompaniyaları, ictimai istehlakçılar təşkil edirlər və bütün hallarda iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimləyicisi dövlət hesab edilir.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizlik şəraitində ölkə öz suveren inkişaf yolu ilə sosial-iqtisadi qüdrətini getdikcə daha da möhkəmləndirmiş olur.

Dünya ölkələrinin çoxillik təcrübələri göstərir ki, azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın sabit, dinamik inkişafı ilə yanaşı, onun təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi problemi hər bir müstəqil dövlətin ən başlıca vəzifələrindən biri olmuş və yenə də olmaqda davam edir. Bu baxımdan görkəmli dünya iqtisadçı alimlərinin, dövlət xadimlərinin mühüm problemə dair baxışlarının hərtərəfli araşdırılması xüsusi elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə qloballaşma, dünya ölkələri arasında siyasi, sosial – iqtisadi əlaqələrin getdikcə dərinləşdirilməsi probleminə bir daha nəzər yetirməyi tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid dövrü iqtisadiyyatını yaşayan ölkələrə, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasına xarici investisiyaların cəlb edilməsi, bu ölkələrlə yanaşı həm də, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan xarici investisiya mühitinə təsir göstərən kompleks amillərə

daha ciddi nəzər salmaqla yanaşı, ümumilikdə investisiya proseslərinin və onun qiymətləndirilməsinə dair dövlətin və beynəlxalq təşkilatların rolu və funksiyaları daha da gücləndirilməlidir.

Milli iqtisadi siyasət kontekstində, iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası iqtisadçı alimlərin daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

Belə ki, hələ XIX əsrdən başlamış iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsinə dair elmi-nəzəri baxışlar formalaşmış və dövrün qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq inkişaf etdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş dünya ölkələrində dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə edilməsi Nobel mükafatı laureatı ingilis iqtisadçı alimi Ç.Keynsin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, hələ XVI-XVII əsrlərdə manufaktura istehsalının inkişafı, ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə təkan verməklə, milli təkrar istehsal prosesində ən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir.

XVIII-XIX əsrlərdə baş vermiş sənaye inqilabı nəticəsində iri maşınlı sənaye istehsalının yaranması, XIX əsrin sonuna onun miqyasının daha da genişlənməsinə imkan vermişdir. Beləliklə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bazar iqtisadiyyatlı inkişaf etmiş ölkələrdə mallar ixracı ilə yanaşı kapital ixracı da həyata keçirilmişdir.

Ölkələr arasındakı kapital ixracının getdikcə artması iqtisadiyyatda köklü dəyişikliklərə səbəb olmaqla bərabər, onun təhlükəsizliyinin tənzimlənməsini də bir vəzifə kimi qarşıya qoymuş oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə dair görkəmli dünya iqtisadçı alimləri arasında iki fikir ayrılığı mövcuddur. Belə ki, azad bazar iqtisadiyyatı tərəfdarlarından A.Smitə, T.B.Seyn, C.S.Milli, D.Rikardonu, V.Stolləri, P.Samuelsonu və başqalarını göstərmək olar.

Həmin qrupun aparıcı nümayəndələrindən biri olan A.Smitin fikrinə görə bazar iqtisadiyyatı «gözə görünməz əl» vasitəsilə avtomatik olaraq öz-özünə tənzimlənən bir iqtisadi sistemdir.

Onun fikrincə, hər bir sərbəst dövlət öz milli iqtisadiyyatını getdikcə inkişaf

etdirərək, ümumilikdə dünya əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

Məhz buna görə də, o iqtisadi proseslərə dövlətin müdaxilə etməsinin məqsədəuyğun hesab etmirdi.

Onun fikrincə, dövlətin tənzimləmə siyasəti ancaq qiymətin səviyyəsinə təsir göstərməklə məhdudlaşmalıdır.

Belə ki, onların fikirlərinə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi iqtisadi tarazlığı poza bilər.

Bütünlüklə azad bazar iqtisadiyyatını müdafiə edən bu məktəbin əsasında «son faydalılıq» və «son məhsuldarlıq» nəzəriyyələri durur.

Qiymətin çevikliyinə əsaslanan həmin təlimin nümayəndələri belə hesab etdilər ki, tələb və təklifin nisbətində uyğun olaraq qiymət sərbəst surətdə bu və ya digər istiqamətdə dəyişə bilər.

A. Smitin azad bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin davamçılarından hesab olunan E.Bem-Baverk, F.Vizer, U.Cevans belə hesab edirdilər ki, dövlət istehsalın həcmində və məşğulluğun tənzimlənməsinə qarışmamalıdır.

Onlar insan tələbatlarının ödənilməsini başlıca problem hesab edərək, nemətlərin istehlak dərəcələri və bu nemətlərə olan istehlak tələbinin tədqiqini ön plana çəkirlər.

Onların fikrincə, bütün tarixi inkişaf dövrlərdə həm mikro, həm də makro, iqtisadi səviyyələrdə bazar sisteminin qanunları eynilik təşkil edir.

Klassik nəzəriyyə tərəfdarları makroiqtisadi səviyyədə istehsalın həcmində, məşğulluğun səviyyəsinə, dövlətin təsir göstərməsinin məqsədəuyğun saymırlar. Lakin, bazar iqtisadiyyatlı dünya dövlətinin təcrübəsi göstərir ki, əgər dövlət bu problemlərin həllinə müdaxilə etməzsə, azad bazar sistemi uzun müddət böhran vəziyyətində qala bilər.

Belə ki, «böyük durğunluq» 1929 -1933-cü illəri klassik nəzəriyyənin bir çox müddəalarının səmərəsizliyinin əyani surətdə sübuta yetirmiş oldu.

Dövlət, ölkənin böhrandan çıxarmaq və bütövlükdə iqtisadi sistemin özünün

mövcudluğunu qorumaq məqsədi ilə sərt tənzimləmə tədbirləri sistemi tətbiq etmək məcburiyyətində qaldı.

Tarixi inkişaf baxımından klassik nəzəriyyəni müəyyən modifikasiyalarla qəbul edərək, əvəzlənmiş nəzəriyyə neoklassik nəzəriyyədir.

Onların əsas nümayəndələrindən biri olan A.Marşall tarazlıq qiymət konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Bu konsepsiya XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində dünya ölkələrində geniş yayılmışdır.

O, iki nəzəriyyənin, yəni D.Rikardonun «Əmək-dəyər» nəzəriyyəsi ilə C.Bem-Baverkin «Son faydalılıqlı» nəzəriyyəsinə uzlaşdırmaqla öz diqqətini eyni bir prosesin – dəyərin formalaşması prosesinin müxtəlif tərəflərindən cəmləşdirmişdir.

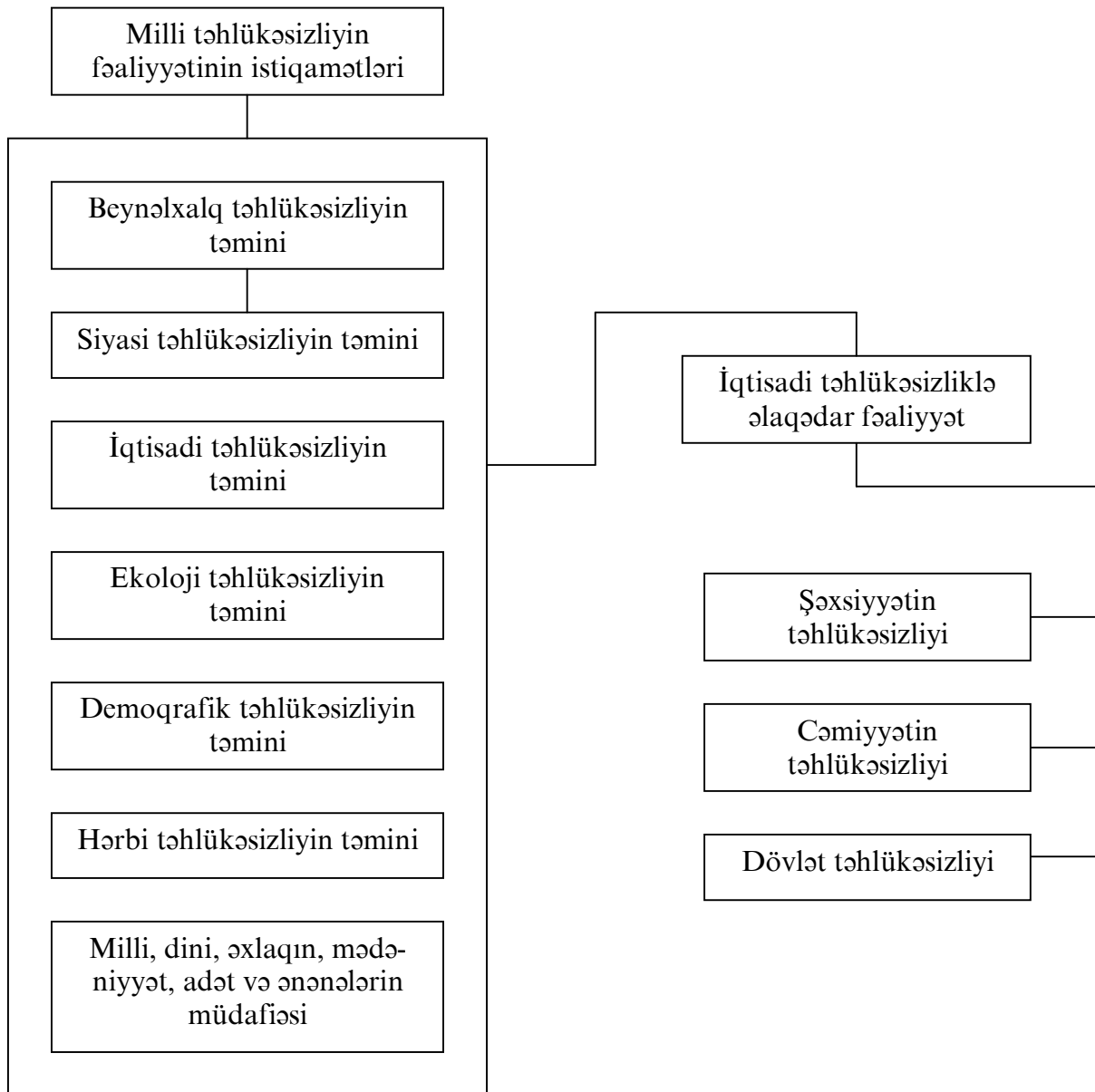
Neoklassiklərin zənnincə malların qiyməti iki amillə – son faydalılıq və istehsal xərcləri ilə müəyyən olunur: «istehsal xərcləri» və «son faydalılıq» prinsipləri şübhəsiz vahid ümumi tələb və təklif qanununun tərkib hissələridir: onlardan hər birinin qayçının tiyələrindən birisi ilə müqayisə etmək olar:

Neoklassiklər həm də «son faydalılıq» və «son kəmiyyətlər» konsepsiyasını işləyib hazırlamışlar. Bu konsepsiya həm tədavül, həm də istehsal dairəsində, nəinki məsrəflərin, habelə nəticələrin qeydə alınmasını nəzərdə tutur. O, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrindən məsrəflərin minimuma endirilməsini və maksimum faydalılığın əldə olunmasına yönəldilir.

Ümumiyyətlə, bu nəzəriyyə məhsuldarlığın azalması qanununa əsaslanır. Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, digər amillərin sabit qalması şərti ilə amillərdən birinin ardıcıl artması, məsrəf vahidinə görə artımın əvvəlcə azalması, sonda isə dayanması ilə nəticələnir. proteksionizm tərəfdarlarının (C.Keyns, F.Listi, Ç.Kerin və s.) fikirləri əsasən mövcud iqtisadi durumu saxlamaq, yeni yaradılan milli sənayeni mühafizə etmək, dövlət büdcə gəlirlərini artırmaq, dempinqi neytrallaşdırmaq, ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini müdafiə edirlər.

Beləliklə, dünya təcrübəsində C.Keyns məktəbinin tərəfdarlarının irəli

sürmüş olduqları nəzəri fikirlər təcrübədə özünü doğrultmaqla, müasir bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində istifadə edilir.

Sxem 1.2. Milli və iqtisadi təhlükəsizliyin əlaqəsi

Qeyd etmək lazımdır ki, postsovet ölkələrinin bəzi iqtisadçıları, radikal iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi dövründə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsinin islahatlaşdırma proseslərinə mənfi təsir göstərdiyini qeyd etmişlər.

Halbuki, iqtisadi islahatların düzgün və səmərəli həyata keçirilməsində dövlətin tənzimləyici rolu və funksiyası daha da gücləndirilməlidir.

Müasir yanaşmaların təhlili əsasında dissertasiyanın müəllifi tərəfindən

iqtisadi təhlükəsizliyin milli təhlükəsizliyi sistemində sonrakı metodoloji təhlilini təmin edən belə bir yanaşma formalaşdırılmışdır: *təhlükəsizlik – təhlükənin (risk, təhdid, iddia) qeyri-mövcudluğu, qarşısının alınması, aradan qaldırılması, minimuma endirilməsi, obyektin ona zərər verə bilən yaxud onu tamamilə məhv edə biləcək daxili və xarici qüvvələrdən (amillərdən) mühafizəsidir.*

Təsnif olunan yanaşmaya əsasən təhlükəsizliyin aşağıdakı tipləri ayrılır:

- xəyali təhlükəsizlik – təhlükələrin, cəmiyyət üçün mövcud ola biləcək hər hansı kataklizm və təhdidlərin olmaması;

- real təhlükəsizlik – təhlükələrdən mühafizə olunma, onlara qətiyyətlə qarşı durmaq qabiliyyəti.

Müasir təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin müxtəlif konsepsiyalarının elmi təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, tamamilə mütləq təhlükəsizliyə nail olmaq mümkün deyil. Nəzərdən keçirilən aspektdə təhlükələrdən mühafizə praktiki olaraq.ö iqtisadiyyatın sabit və normal inkişafının təmin olunması üzrə tədbirlərin lokal hissəsini təşkil edir. Bununla əlaqədar iddia etmək olar ki, iqtisadi və hərbi sahələrin dayandığı inkişafına yönəldilmiş istənilən mexanizm və vasitələr iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması üzrə tədbirlər kimi nəzərdən keçirilə bilər.

1.2. Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyini səciyyələndirən göstəricilər sistemi

Cəmiyyətin inkişafında, əvəz edilməz, xüsusi yeri olan iqtisadiyyat, mürəkkəb, vahid bir sistem təşkil etməklə bərabər, onun kəmiyyət və keyfiyyəti mikro-makrosəviyyələrdə çoxsaylı rəqəmlər vasitəsilə təhlil edilərək, aşkarlanır.

Iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində də bu rəqəmlərin sayı müxtəlif olmaqla belə, təmayülünə görə mövcud vəziyyəti özündə əks etdirir.

Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın inkişafını və onun təhlükəsizliyini hər tərəfli səciyyələndirən göstəricilər sisteminin müəyyənləşdirilməsi xüsusi elmi – praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, son illərdə sosial-iqtisadi fəaliyyətin təhlilinə, xüsusilə də milli iqtisadi təhlükəsizliyi

səciyyələndirən göstəricilərin əsaslandırılmasına dair xarici və vətən alimlərinin axtarışlarını davam etdirilməkdədir.

Qeyd edilən alimlər iqtisadi inkişafı və onun təhlükəsizliyini səciyyələndirən göstəricilərə dair müəyyən münasibətlər bildirmiş olsalar da, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyini tam xarakterizə edən göstəricilər sisteminin formalaşması, istifadəsi və xüsusilə, onun təkmilləşdirilməsi haqqında konkret təkliflər irəli sürməmişlər.

Beynəlxalq vahid statistika və Milli Hesablar sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq qeyd edilən problemin xüsusi araşdırılmasına ehtiyac vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, milli hesablar sisteminin əsas banilərindən D.Klarki, M.Çilberti, S.Kuznetski göstərmək olar.

Belə ki, D.Klark öz tədqiqatlarında statistikanın əlaqələndirilməsi zəruriliyini əsaslandırmışdır. S.Kuznets isə milli sərvət və milli gəlir arasındakı əlaqəyə dair bir sıra mühüm fikirlər söyləyərək, onu elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. Ən başlıcası isə o, son və aralıq konsepsiyasını əsaslandırmışdır. Belə ki, o, ABŞ-ın milli gəlirini səciyyələndirməklə, onun hesablanması metodunu əsaslandırmışdır. Amerikanın məşhur statistiki M.Çilbert hələ 1941-ci ildə nəşr etdirmiş olduğu «Müharibə ilə əlaqədar olaraq milli gəlirini dəyişməsi» adlı əsərində əmil dəyərinə görə milli gəlirin qiymətləri və milli məhsulda müdafiə xərclərinin yerini müəyyən edən, bazar qiymətləri arasındakı, fərqlərə dair bir sıra mühüm elmi fikirlər irəli sürmüşdür.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, milli hesablar sisteminin birinci inkişaf mərhələsi ikinci dünya müharibəsinə qədər olmuşdur və bir sıra dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında baş vermiş depresiyalardan xilas olmasına təkan vermişdir.

Ölkələrdə baş verən işsizlik, inflyasiya kimi böhrandan azad olmaq üçün dövlətin tənzimləmə vasitələrindən istifadə edilməsi zəruri hala çevrilmiş olur. Odur ki, inkişaf etmiş dünya ölkələrində makroiqtisadi statistikaya maraq dairəsi daha da artmış oldu. Daha doğrusu, bu mərhələdə milli sərvət, xarici iqtisadi əlaqələrə aid bir sıra göstəricilər MHS-də əlaqələndirilmişdir. Milli hesabların və

sahələrarası balansın tərtibində və inkişafında Amerikada çalışmış rus alimi V.V.Leontyevin rolu böyük olmuşdur.

Daha sonra məşhur iqtisadçı alim Keynsin tələbəsi olmuş və Stounun əməyi də az olmamışdır. O, hələ 1951-ci ildə Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatında «Sadələşdirilmiş milli hesablar sistemi» mövzusunda elmi məruzə ilə çıxış etmişdir və onun bilavasitə rəhbərliyi və iştirakı ilə «Köməkçi hesablar və milli hesablar sistemi» adlı elmi əsəri nəşr edilmişdir ki, bu da Avropada Milli hesabların ilk standartı kimi qəbul edilmişdir.

Milli hesablar sisteminin ikinci inkişaf dövrü 1968-ci ildə R.Stounla Amerika iqtisadçısı N.Aydinov birgə işləmişlər və bu BMT-nin statistika komissiyası tərəfindən qəbul edilmişdir. Burada Milli hesablar sisteminə makroiqtisadi göstəricilərə əlavə olaraq, inflyasiya bloku, sahələrarası balans, milli sərvətlər balansı, maliyyə ehtiyatının hərəkəti balansı və s. göstəricilər daxil edilmişdir.

Beləliklə, 1993-cü ildən kütləvi tətbiqinə başlanmış MHS-in BMT-nin Statistika Komissiyasında bəyənilmiş və o iqtisadi statistikanın müvafiq bölmələri ilə uyğunlaşdırılmışdır.

Rusiyada MHS ilə əlaqədar Y.N.Ivanov, V.R.Safanov, V.T.Rubaşkin, T.A.Xamenko və s. xüsusi araşdırmalar aparmaqla, problemə dair bir sıra elmi əsərlər dərc etdirmişlər.

Ümumiyyətlə, yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, MHS-nin tətbiqi dünya ölkələrində ümumi vahid hesablar statistikasının yaradılması, makroiqtisadi göstəricilərin müqayisəli təhlilinə imkan vermişdir.

BMT və onun tərkibində fəaliyyət göstərən təşkilatların təklifinə əsasən milli hesablar sisteminə 90-cı illərdən etibarən yenidən baxılaraq onun daha da təkmilləşdirilməsinə başlanmışdır. Nəticədə 1994-cü ilin fevral ayının 1-də bu sistemin son variantı təqdim edilərək qüvvəyə minmiş oldu. Həmin ildən etibarən Azərbaycan Respublikasında Milli Hesablar Sisteminin həyata keçirilməsinə başlamışdır.

Məhz buna görə də milli iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərini araşdırmaqdan əvvəl milli hesablar sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq milli iqtisadi inkişafı səciyyələndirən göstəricilər sisteminə nəzər salmaq məqsədə uyğun olardı. Bəlli olduğu kimi, iqtisadi göstəricilər sistemi iki mikro və makro səviyyələrdə sistemləşdirilməklə, fərqləndirilir.

Dünya təcrübəsində milli hesablar sisteminin əsas göstəricisi ümumi daxili məhsul (ÜDM) hesab edilir.

Bazar iqtisadiyyatı dövrünə qədər makroiqtisadi göstərici kimi ümumi milli məhsul (ÜMM) göstəricisindən istifadə edilirdi. Lakin bu mühüm göstəricilərin hər ikisi (ÜDM və ÜMM) ümumilikdə, iqtisadi inkişafın maddi istehsal və xidmətlər sahəsində fəaliyyətinin nəticələrini səciyyələndirir. Daha doğrusu (adətən bir ildə) istehsal edilmiş son məhsulların və xidmətlərin (dəyişilməz sabit qiymətlər) ümumi məbləğini və dinamikasını göstərir. Bununla belə, ümumi daxili məhsulla, ümumi milli məhsul arasında müəyyən fərq vardır.

Belə ki, ümumi daxili məhsul ərazi əlaməti üzrə hesablanmaqla, konkret dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən maddi istehsal və xidmət sferası müəssisələrinin məhsullarının ümumi dəyərinin məbləğindən ibarətdir.

Ümumi milli məhsula gəldikdə isə milli müəssisələrin harada fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, iqtisadiyyatın qeyd edilən hər iki sferasında istehsal edilmiş ümumi məhsulun və xidmətlərin məbləğinin cəmindən ibarətdir.

Azərbaycanda ümumi milli məhsulun hesablanmasına 1988-ci ildən, ümumi daxili məhsulun hesablanmasına isə 1992-ci ildən başlanmışdır.

Ümumi milli məhsulun və ümumi daxili məhsulun hesablanmasında ən başlıca məsələ ondan ibarətdir ki, il ərzində istehsal edilən mallar və xidmətlərə ancaq bir dəfə hesaba alınmış olsun.

Deməli, ÜDM-i və ÜMM-i hesablayarkən təkrar uçotu aradan qaldırmaq üçün emalın hər bir mərhələsində yaranan dəyəri cəmləmək lazım gəlir. Lakin mallar, məhsullar qiymətləndirilərkən istehsalçıların qiymətlərindən istifadə edildikdə, ümumi daxili məhsulu müəyyənləşdirmək üçün bütün istehsalçı

vahidlərin rezidentlərin ümumi əlavə edilmiş dəyərinin cəminin üzərinə idxal vergisini toplayıb, idxala subsidiyaları çıxmaq lazımdır.

Belə ki, ümumilikdə iqtisadiyyat üzrə ümumi daxili məhsul məsrəflər, gəlirlər və istehlak (son istifadəyə) görə hesablanır.

- Milli iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə əlavə edilən dəyərlərin cəmi kimi;
- bir il ərzində istehsal olunan mallar sərf edilən xərclərin cəmi kimi;
- bir ildə ölkənin istehsal etmiş olduğu mallardan əldə edilən gəlirlərin cəmi kimi.

Ümumi Daxili Məhsulun məsrəflərə görə hesablanması aşağıdakı maddələri əhatə edir:

1. Ev təsərrüfatının son istehlak məsrəfləri.
Buraya tələbat malları, uzun müddət istifadə edilən istehlak malları, istehlak xidmətlərinə xərclər və s. aid edilir.
2. Dövlət idarəçilik orqanlarının son məsrəfləri daxil edilir. Bu məsrəflərin tərkibinə ehtiyaclar üçün istehsal edilən mallar, iqtisadi resursların və malların alınmasına dövlət və bələdiyyə orqanlarının məsrəfləri, həmin orqanların əmək haqqı və s. daxil edilir.
3. Ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının son məsrəfləri. Buraya ümumilikdə, cəmiyyətə və ev təsərrüfatına xidmət edən ictimai və dini təşkilatların, həmkarlar ittifaqlarının, siyasi partiyaların xərcləri aid edilir.
4. Xarici kapital qoyuluşlarından ibarət (amortizasiya ayırmaları hesabına maliyyələşdirilən) əsas kapitalın ümumi yığımı.
5. Ümumi yığımın bir hissəsi olan maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi.
6. Əmtəə və xidmətlərin daxili qiymətlərlə hesablanmış xarici ixracat. Makroiqtisadi göstəricilər sırasında milli gəlir istehsalının getdikcə artırılması və hesablanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, milli gəlir məcmu ictimai məhsulun məbləğindən material xərclərini çıxmaqla hesablanır.

Ümumi Milli Gəlirdən əsas kapitalın istehlakını çıxmaqla, bazar qiymətlərilə

xalis milli gəlir (XMG) göstəricisini almaq olar.

Beləliklə, ölkələr üzrə ümumi daxili məhsulun dinamikasını və məbləğini təhlil edərkən məlum olur ki, onun səviyyəsi əhalinin həyat tərzini heç də həmişə düzgün əks etdirmir.

Odur ki, ümumi daxili məhsulla beynəlxalq müqayisələr aparmaq üçün hər nəfərə düşən vahid valyutadan istifadə edilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq MHS-də 35-dən çox makroiqtisadi göstəricilər sistemindən geniş istifadə edilir.

Onlardan ümumi daxili məhsul, ümumi milli məhsul, milli gəlir, ümumi iqtisadi mənfəət, iqtisadiyyatdan xalis mənfəət, xalis daxili gəlir, milli sərvət və s. qeyd etmək lazımdır.

Milli hesablar sisteminin əsas makroiqtisadi göstəriciləri vasitəsilə iqtisadiyyatın hər bir sahə və bölmələri üzrə də müvafiq araşdırmalar aparmaq olar.

Bu göstəricilərdən əsasən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- ümumi məhsul buraxılışı;
- ümumi əlavə dəyər;
- xalis əlavə dəyər;
- ümumi mənfəət;
- reallaşdırılmış məhsul;
- xalis qarışıq gəlir;
- sahibkarların gəlirləri;
- əsas və dövriyyə fondları ehtiyatları və s.

Göründüyü kimi, MHS milli iqtisadiyyatın dinamikasını, onun tarazlığını müəyyən etməyə imkan verməklə bərabər, həmi də onların proqnozlaşdırılması üçün əlverişli imkan yaratmış olur.

Bir sözlə, MHS ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında baş verən bütün dəyişiklikləri və təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərini qiymətləndirməyə lazımi imkan verir.

Müasir müstəqillik şəraitində ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi əlaqələri get-

dikcə genişləndirilir.

Bu baxımdan ümumilikdə, ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafının müqaisəli təhlilini həyata keçirmək məqsədi ilə beynəlxalq vahid uçot və statistika əsasında hər bir dövlətin özünə məxsus milli iqtisadi təhlükəsizliyini müəyyənləşdirən və qiymətləndirən göstəricilər sistemini formalaşdırmalı və inkişaf etdirməlidir.

Belə ki, dünya ölkələri arasındakı beynəlxalq iqtisadi əlaqələr dərinləşdikcə, qlobal və lokal səviyyələrdə iqtisadi təhlükələri heç də istisna edilmir.

Beynəlxalq aləmdə, region və ölkələrdə baş verən sosial-iqtisadi hadisələrin düzgün qiymətləndirilməsi, vahid metodika əsasında iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilər sisteminin işlənilməsi və hazırlanmasını tələb edir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, bu istiqamətlərdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar, müvafiq institutlar, iqtisadi assosiasiyalar məşğul olurlar.

Birləşmiş Millət Təşkilatının statistika aparatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) Ümumdünya Səhiyyə təşkilatları statistik məlumatları toplayaraq, işləyib lazımi ümumiləşdirmələr aparırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasını və ümumilikdə ölkələrin sosial – iqtisadi inkişaf səviyyələrini səciyyələndirən milli hesablar sistemində daxil edilən makroiqtisadi göstəricilər, eyni zamanda iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsində də istifadə edilir.

Bununla bərabər, xarici iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsində göstəricilərdən sistemli istifadə etmək lazımdır. Daha doğrusu xarici iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsində xarici və daxili amilləri düzgün səciyyələndirən müvafiq göstəricilər əsas götürülməlidir.

Bazar iqtisadiyyatının keçid dövrünü yaşayan hər bir dövlətin müstəqilliyinin əsas şərti olan iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi hər şeydən əvvəl elmi cəhətdən düzgün əsaslandırılmış iqtisadi siyasətdən bilavasitə asılıdır.

Buna misal olaraq müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda baş vermiş iqtisadi böhranı yada salmaq kifayətdir.

Belə ki, həmin dövrdə təsadüfən hakimiyyətə gəlmiş səriştəsiz rəhbərliyin

heç bir sosial-iqtisadi siyasətə malik olmadıqlarından ölkədə hərcmərclik, iqtisadi böhran, getdikcə dərinləşirdi. Belə ki, ölkənin milli gəliri iki il ərzində 35%, sənaye istehsalı 33%, kənd təsərrüfatı istehsalı 30% azalmışdır.

Iqtisadi-siyasi idarəçilik tamamilə pozulmuş, əhali arasında sosial gərginlik son həddə çatmışdır.

Belə bir son dərəcə ağır şəraitdə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gətirilən ulu öndərimiz H.Əliyev fəaliyyətinin ilk günlərindən başlamış ölkədə qısa müddətdə siyasi-iqtisadi stabilliyi təmin etməklə, iqtisadi böhranın qarşısı alınmış və hətta 1996-cı ildən başlayaraq milli iqtisadiyyatın inkişafında xüsusi rolu və yeri olan milli daxili məhsulun 1,3% artımı təmin edilmiş oldu.

Sonrakı illərdə bu artımın dinamik inkişafı təmin edilməklə, son illər dünyada ən yüksək göstərici 2006-cı ildə isə 35% təşkil etmişdir.

Buradan bir daha aydın olur ki, milli iqtisadiyyatın formalaşmasında və inkişafında düşünülmüş iqtisadi siyasət həlledici rola və əhəmiyyətə malikdir.

Bu baxımdan xarici iqtisadi təhlükəsizliyin araşdırılmasında mikro-makro göstəricilər sistemindən kompleks istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Bu istiqamətlərdə həyata keçirilən elmi-tədqiqatlardan məlum olur ki, milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar problemlərin həllinə ölkədə normal təkrar istehsalı baxımından yanaşmaq zəruridir.

Bunun üçün ilk növbədə milli daxili məhsulun, xüsusilə də milli gəlirin, sabit və dinamik artımına nail olmaq lazımdır.

Daha doğrusu, elə etmək lazımdır ki, milli gəlirin həm istehlaka, və həm də yığıma ayrılan payı, sistemə olaraq artmış olsun.

Bu baxımdan bizə belə gəlir ki, milli iqtisadiyyatın inkişafında və onun təhlükəsizliyinin tənzimlənməsində təkrar istehsalının hər bir fazası (istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak) üzrə ayrılıqda və bütövlükdə ümumiləşdirilmiş göstəricilər işlənilib hazırlanmalıdır.

Bu göstəricilər sırasında istehsalın strukturunda ixrac yönümlü malların xüsusi çəkisi, son məhsul istehsalı, onun ümumi məhsul istehsalındakı payı kimi

mühüm göstəricilərdən istifadə etmək məqsədə uyğun olardı.

Beləliklə, bütövlükdə bütün dünya ölkələrində istifadə edilən iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərini əsas götürməklə, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri ilə yanaşı, əsas iqtisadi sahələrdə milli maraqların, iqtisadi təhlükə yaradan nazirliklərin təsnifləşdirilməsi sxem 1.4.-də verilir.

Sxemdən görüldüyü kimi, ölkədə xarici iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsi son dərəcə mürəkkəb və çox cəhətli problemlərdən biri hesab edilir.

Məhz bütün bunları nəzərə alaraq respublikamızda xarici iqtisadi təhlükəsizliyin tədqiq edilməsində kompleks göstəricilər sistemindən ardıcıl olaraq istifadə edilmişdir.

Əsas iqtisadi sahələrdə milli maraqlar sistemi	İqtisadi təhlükə yaradan amillər	İqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri	İqtisadi təhlükəsizliyi tənzimləyən təşkilatlar
<ul style="list-style-type: none"> -iqtisadiyyatın geniş təkrar prosesinin təmin edilməsi; - əhəlinin həyat səviyyəsi və onun yüksəldilməsi imkanları; -maliyyə-bank sisteminin sabitliyi; -daxili bazarın səmərə strukturu; -elmi-texniki tərəqqi strategiyası; -vahid iqtisadi məkanın saxlanılması; - stibal iqtisadi və siyasi şəraitin yaradılması; - sosial yönümlü iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi. 	<ul style="list-style-type: none"> Köhnəlmiş texnika və texnologiya; -istehsal potensialının itkisi; -xarici borcun səviyyəsi; -əhəlinin yoxsulluq səviyyəsinin yüksək olması; -ölkədən kapitalın çıxarılması; -investisiya aktivliyinin aşağı olması; -malların rəqabətliyinin aşağı olması; -ərzaq təminatı; -ətraf mühitin çirklənməsi; -iqtisadiyyatın kriminalaşdırılması; -gizli iqtisadiyyat. 	<ul style="list-style-type: none"> -ÜDM məbləği; -adambaşına ÜDM istehsalı; -ümumi taxıl yığıcı; - əsas kapitalla investisiya (ÜDM%); -təhsil xərcləri (ÜDM%); -Elmi xərclər (ÜDM%). 	<ul style="list-style-type: none"> AR Prezidenti yanında Təhlükəsizlik Şurası; -AR Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi; -AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyi; -AR Daxili İşlər Nazirliyi; -Ekologiya və təbii sərvətlər Nazirliyi; -Mərkəzi Bank; -Maliyyə Nazirliyi; -AR Dövlət Gömrük Komitəsi.

Sxem 1.4. Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın təhlükəsizlik sistemi

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizlik üçün göstəricilərin özü deyil, onların kritik hədd ölçüləri daha çox əhəmiyyət daşıyır. Kritik hədd ölçülərinə o

göstəricilər aiddir ki, onlara riayət olunmaması təkrar istehsalın müxtəlif elementlərinin inkişafının normal gedişatına maneçilik törədir, iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində mənfi, dağıdıcı meyllərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatçılar tərəfindən əsasən 4 qrup kritik hədd göstəricilərinin formalaşması təklif edilir:

1) dövlət səviyyəsində müəyyənləşdirilən və milli maraqların əsas, prinsiplial xüsusiyyətlərini əks etdirən makroiqtisadi göstəricilər;

2) bu əsas xüsusiyyətləri şərh edən, tamamlayan və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən təsbit olunan göstəricilər;

3) müvafiq nazirliklər tərəfindən təsbiq olunan funksional və sahələr səviyyəsindəki göstəricilər;

4) regionların iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri.

İqtisadi təhlükəsizliyin I qrup kritik hədd göstəriciləri cədvəl 1-də, bu parametrlərin bəzilərinin ədədi ölçüləri isə cədvəl 2 və cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.1.

Iqtisadi təhlükəsizliyin kritik hədd göstəriciləri

1. ÜDM-ün həcmi, mln. manatla
2. Taxıl istehsalı, mln. t
3. Əsas kapitalla investisiyaların ÜDM-da çəkisi, %
4. Yeni avadanlıqlara çəkilən xərclərin ÜDM-da çəkisi, %
5. ÜDM-da mülkü elm sahələrinə çəkilən xərclərin çəkisi, %
6. Sənaye məhsulunun ümumi həcmində innovasiyalı məhsulun xüsusi çəkisi, %
7. Sənaye istehsalında maşınqayırmanın və metal emalının xüsusi çəkisi, %
8. Əhalinin ümumi sayında, gəlirlərin yaşayış minimumundan aşağı olan şəxslərin xüsusi çəkisi, %
9. Əhalinin ən çox gəlirləri olan 10% hissəsinin gəlirlərinin, ən az gəlirləri olan 10% hissəsinin gəlirlərinə nisbəti
10. İşsizliyin səviyyəsi, %
11. Monetizasiyanın səviyyəsi, % ÜDM
12. Xarici borc, % ÜDM
13. Daxili borc, % ÜDM
14. Dövlət borcunun xidmətinə çəkilən xərclər, dövlət büdcəsinin ümumi xərclərində %
15. Dövlət büdcəsinin kəsri, % ÜDM
16. İnflyasiyanın səviyyəsi, %
17. Qızıl-valyuta ehtiyatlarının səviyyəsi, mlrd. dollar
18. Xarici borc üzrə ödəmələrin illik ixracın həcminə nisbəti, %
19. Ərzaq resurslarının ümumi həcmində idxal yolu ilə əldəolunan ərzağın xüsusi çəkisi, %

Əhalinin ən çox gəlirləri olan 10% hissəsinin gəlirlərinin ən az gəlirləri olan 10% hissəsinin gəlirlərinə nisbəti göstəricisini daha 2 göstərici ilə tamamlamaq olar:

I. Gəlirlərin konsentrasiyasının Lorens əmsalı

$$l = \frac{\sum |y_i - x_i|}{2}, \quad (1)$$

burada y_i - i qrupu əhalidə cəmlənmiş gəlirlərin payı, x_i - i qrupu əhalidə cəmlənmiş əhalinin payı.

Bu əmsal 0 və 1 arasında dəyişir. Lorens əmsalı nə qədər 1-ə yaxındırsa əhalinin gəlirlər üzrə konsentrasiyası aşağıdır.

II. Gəlirlərin konsentrasiyasının Cinni əmsalı:

$$G = 1 - 2 \sum x_i C y_i + \sum x_i y_i, \quad (2)$$

burada y_i - i qrupu əhalidə cəmlənmişdir gəlirlərin payı, x_i - i qrupu əhalidə cəmlənmiş əhalinin payı, $C y_i$ - gəlirlərin kumulyativ payı.

Bu əmsal 0 və 1 arasında dəyişir. Çini əmsalı 1-ə nə qədər yaxındırsa gəlirlərin qeyri-bərabərliyinin səviyyəsi aşağıdır, 0-da nə qədər yaxındırsa gəlirlərin qeyri-bərabərliyinin səviyyəsi yuxarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizliyin ən yuxarı həddinə o vaxt nail olunur ki, bütün göstəricilər özlərinin kritik hədd ölçüləri çərçivəsində yerləşir və bir göstəricinin kritik hədd ölçüsü digərinə xələl gətirmir. Azərbaycan daxili və xarici təhlükələrin müqayisəsinin təhlili göstərdi ki, respublika iqtisadiyyatı üçün daxili təhlükələr daha çox üstünlük təşkil edir.

Daxili təhlükələr arasında sosial və elmi-texniki sahələrdəmələ gələn tendensiyalar daha qabarıq özünü göstərir.

Resurs potensialı daha yaxşı vəziyyətdədir. Azərbaycan enerji daşıyıcılarının güclü resurs potensialına malikdir və bu amil respublikanın dayanıqlı iqtisadi artımını təmin etməyə imkan verir.

Resurs potensialının təkrar istehsalı baxımından ən limitləşdirici amil qeoloby kəşfiyyat işlərinin kəskin azalmasıdır, bu da resursların artımında özünü

göstərir.

Ümumilikdə, fikrimizcə Azərbaycan Respublikasının qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması mexanizmi 7 bloku özündə birləşdirə bilər: milli təhlükəsizlik konsepsiyası və strategiyası; iqtisadi sahədə Azərbaycanın milli maraqları; iqtisadi sahədə təhlükələr; iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri; iqtisadi təhlükəsizliyin kritik hədd göstəriciləri; təşkilati struktur; iqtisadi təhlükəsizliyin hüquqi təminatı.

Cədvəl 1.2.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin kritik hədd göstəricilərinin ədədi parametrləri

<i>Göstəricilər</i>	<i>Kritik hədd ölçüsü</i>
ÜDM-un həcmi, mlrd. manat	29800
Sənaye istehsalının ümumi həcmində maşınqayırma məhsulunun xüsusi çəkisi, %	25
Taxıl istehsalı, mln. t	70
Əsas kapitalla investisiyalar, ÜDM-da %	25
Bütün sənaye məhsulunda göndərilmiş innovasiyalı məhsulun xüsusi çəkisi, %	12
Faydalı qazıntı ehtiyatlarının artımının yerin təkində olan ehtiyatların istifadə həcminə nisbəti, %	125
Dövlət büdcəsinin hərbi müdafiəxərclər, %-lə ÜDM-da	3,0
Mülki elm sahələrinə çəkilən xərclər, %-lə ÜDM-da	2,0
Əhalinin ümumi sayında, gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan şəxslərin xüsusi çəkisi, %	7,0
Orta adam başına düşən pul gəlirlərinin yaşayış minimumunun həcminə nisbəti, dəfə	3,5
Əhalinin ən təminatlı 10% hissəsinin, ən az təminatlı 10% hissəsinə nisbəti (fondlar əmsalı); dəfə	8
İşsizliyin səviyyəsi; iqtisadi aktiv əhaliyə nisbətən %-lə	5
İlin sonuna monetizasiyanın səviyyəsi (M 2), %-lə ÜDM-da	50
İlin sonuna qızıl-valyuta ehtiyatlarının səviyyəsi, mlrd. dollar	40
Xarici və daxili dövlət borcu, ilin sonuna %-lə ÜDM-da	60
Xarici dövlət borcunun xidmətinə çəkilən xərclərin ümumi həcminə nisbəti, %-lə	20
İnflyasiyanın səviyyəsi, %	125
Dövlət büdcəsinin kəsri, %-lə ÜDM-da	3,0
Ərzaq resurslarının ümumi həcmində idxal yolu ilə əldə olunan ərzağın xüsusi çəkisi, %	25

Azərbaycanda iqtisadi sahədə strateji milli maraqları 3 əsas istiqaməti özündə birləşdirə bilər: (cədvəl 1.3.)

- uzunmüddətli, dayanıqlı, iqtisadi artım;
- ölkə iqtisadiyyatının və onun təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əmtəə və maliyyə bazarlarında yeni segmentlərin tutulması;
- əhalinin maddi rifahının və həyat səviyyəsinin artımı, dünya mədəniyyəti sferasında Azərbaycanın mövqeyinin genişlənməsi.

Cədvəl 1.3.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissələri

Milli təhlükəsizlik konsepsiyası	İqtisadi təhlükəsizlik			
	Təhlükələr	Göstəricilər	Təşkilati-struktur təminatı	Hüquqi təminat
Azərbaycan dünya birliyində və onun tərkib hissələri (qlobal təhlükəsizlik və qeosiya rol); Azərbaycanın milli maraqları; Milli təhlükəsizliyə qarşı təhdidlər; Milli təhlükəsizliyin təmin olunması	Əsas fondların yüksək aşınması səbəbilə istehsal potensialının itirilməsi; Dövlət borcu (daxili və xarici) korporativ borc; yoxsulluğun yüksək səviyyəsi; kapital axını aşağı innovasiya və investisiya aktivliyi; Inflyasiya, o cümlədən qiymətlərin gizli və gözlənilən artımı	Ümumi 150 göstərici, onlardan 19 əsas göstərici	MTH sosial-iqtisadi təhlükəsizliyin idarə olunması MTH-nin iqtisadi məsələlər üzrə şöbəsi; iqtisadi təhlükəsizliyinə görə cavabdeh olan yerli orqanlar; yerli icra hakimiyyəti orqanları	Iqtisadi təhlükəsizliyin dövlət strategiyası; Təhlükəsizlik haqda qanun; Valyuta tənziimi haqqa qanun; Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması və terrorizmlə mübarizə

Iqtisadi təhlükəsizliyin daxili və xarici təhdidlərinin təhlili göstərdi ki, təhlükələr uzunmüddət açıq və kəskin formada özünü büruzə verməyə bilər. Lakin bu iqtisadi təhlükəsizliyin kritik hədd göstəricilərinin işarə etdiyi, konkret problemlərin həllindən diqqəti yayındırmamalıdır.

Təhlükələrin böhrana çevrilməsi idarə etmə, qərarlarının qeyri-effektivliyindən və təhlükələrin sayının artması səbəbindən baş verir. Ekspert və analitiklər tərəfindən iqtisadi təhlükəsizliyin təhdidləri nə qədər çox aşkarlanırsa və bu təhdidlər arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir nə qədər çoxdursa, böhranın baş vermə ehtimalı bir o qədər yüksəkdir.

Müasir dünyada böhran mənbələrinin formalaşmasında xüsusi rola kapitalın

yenilənməsi siklləri hətta texnologiyaların yenilənməsi siklləri deyil, pul vəsaitlərinin yığıcı siklləri və maliyyə və valyuta bazarlarının fəaliyyətindəki disproporsiyalar malikdir. Qloballaşma şəraitində maliyyə və valyuta bazarının ən dinamik alətləri belə böyük risklərə məruz qalırlar. Buna görə də valyutanın kursu, qiymətlərin konyukturasi, investorların və idarəetmə elitasının davranış prinsipləri, nəzarət mexanizmi və prosedurlarının etibarlılığı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə və iqtisadiyyatın vəziyyətinə müəyyənəddici təsir göstərir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, iqtisadiyyat mürəkkəb bir sistem kimi onun təhlükəsizliyinin təminatını xarakterizə edən çoxlu göstəricilərə malikdir.

Iqtisadi təhlükəsizliyin indikatorlarına: 1) iqtisadi təhlükəsizliyin təhdidlərinin tərkib hissəsinə keyfiyyətə əks etdirən; 2) yüksək dəyişkənliyə malik olan və buna görə də makroiqtisadi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar mümkün ola biləcək təhlükələr haqda cəmiyyəti, dövləti və bazarın subyektlərini yüksək xəbərdar etmək qabiliyyətinə malik olan; 3) kifayət həddə bir-biriləri arasında qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi göstəricilər aiddir.

Iqtisadi təhlükəsizliyin kritik hədd göstəricilərinə bu göstəricilərin ədədi parametrlərinə məhəl qoymamaq iqtisadiyyatın və sosial sferanın normal inkişafının ləngiməsinə və istehsal və əhalinin həyat səviyyəsi sahəsində dağıdığı meyllərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

1.3. Xarici ticarət siyasəti, onun mahiyyəti və istiqamətlərinin təhlili

Qloballaşma proseslərinin intensivləşdiyi və dünya iqtisadi sisteminin bütövləşdiyi müasir dövrdə hər-hansı bir ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması, əhəmiyyətli dərəcədə, həmin ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə, xüsusən də bu münasibətlərin ilkin və aparıcı forması olan çoxtərəfli ticarət sisteminə səmərəli inteqrasiyasından asılıdır. Ölkənin xarici iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması və aparılan müvafiq siyasətin qiymətləndirilməsinə, fikrimizcə, ikili xarakterli tədqiqat məsələsi kimi baxılması məqsəduyğundur. Burada xarici siyasətin institusional xarakteri ilə səciyyələnən forma və ya növün

seçimi və xarici ticarətlə iqtisadi inkişafın “səbəb-nəticə” ardıcılığı ilə müəyyən edilən münasibətlərinin tədqiqi nəzərdə tutulur.

Bu xüsusda, dövlətin xarici ticarət siyasəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin ən mühüm təzahür forması olub, məhsul və xidmətlərin valyuta əldə etmək məqsədilə ölkə sərhədlərindən xaricə, cəmiyyət üzvlərinin və müəssisələrin tələbatını ödəmək məqsədilə isə ölkə daxilinə hərəkətini təsbit edən tədbirlərin məcmusudur. Xarici ticarət siyasəti dövlət tədbirləri sistemi olub, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə yönəlməklə, maddi istehsalın strukturunda, iqtisadiyyatın idarə edilməsində baş verən real prosesləri əks etdirir. Xarici ticarət siyasəti geniş aspektdə ölkə hökumətinin istehsal amillərinin hərəkəti və istiqamətinə, ticarətin həcmi, strukturu və coğrafi yönümünə müdaxilə məqsədi güdən tədbirlər kompleksi kimi şərh edilir. Ümumiyyətlə, xarici ticarət siyasəti ölkənin xarici ticarətinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. Eyni zamanda, müasir şəraitdə dövlətin xarici ticarət siyasəti mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərinin dünya təsərrüfat sistemində və onun ən mühüm təzahür forması olan dünya bazarına daxil olmasına yönəldilmiş tədbirləri nəzərdə tutur. Bu baxımdan dövlətin xarici ticarət siyasəti beynəlxalq standartlar və normalar əsasında daxili bazarın xarici rəqabətin arzuolunmaz təsirlərindən qorunması və daxili əmtəə istehsalçılarının stimullaşdırılması ilə şərtlənir. Qeyd olunmalıdır ki, dünya ölkələri tərəfindən həyata keçirilən xarici ticarət siyasətinin 2 əsas istiqaməti (azad ticarət və proteksionizm (himayədarlıq)) mövcuddur (Şəkil 1.2.).

AZAD TİCARƏT	
<i>Üstünlükləri</i>	<i>Çatışmazlıqları</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Malların və xidmətlərin vergisiz, rüsumsuz və digər ticarət maneələri olmadan ticarəti - Bəzi müəssisələrə, təsərrüfatlara və yaxud istehsal amillərinə digərləri üzərində üstünlük verən ticarətə mane olan siyasətlərin (vergilər, subisidiyalar, tənzimləmələr və yaxud qanunlar) olmaması - Bazarlara sərbəst giriş - Bazar haqqında məlumatın sərbəst əldə edilməsi 	<ul style="list-style-type: none"> - Xarici şirkətlər tərəfindən dempinq edilməsi mümkünlüyü - Tariflərdən gələn gəlirlərin azalması və nəticədə büdcəyə daxil olan vəsaitlərin azalması - İxracatçıların məhsullarının qiymətlərinin yerli şirkətlərin məhsulları ilə müqayisədə ucuzlaşması - Rəqabətin yerli şirkətlərin uduzmasına gətirib çıxara bilməsi - Qiymət üstünlüyü nəticəsində xarici şirkətlər

- Firmaların hökumət tərəfindən yaradılmış inhisarçılıq və oliqopoliya vasitəsilə bazarların fəaliyyətini pozmaq iqtidarında olmaması	tərəfindən daxili bazarda daha çox payın əldə edilməsi ehtimalı
PROTEKSİONİZM (HİMAYƏDARLIQ)	
<i>Üstünlükləri</i>	<i>Çatışmazlıqları</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Daxili bazarın qorunması - Milli şirkətlərin qorunması - Tariflərdən gələn gəlir hesabına büdcə mədaxilinin artması - Daxili bazarda yerli şirkətlərin qiymət üstünlüyü əldə etməsi 	<ul style="list-style-type: none"> - İdxal olunan malların bahalaşması - Məhdudlaşdırıcı xarakter daşması - İxracatçılar tərəfindən müsbət qarşılanmaması - Bir ölkə tərəfindən digər ölkələrə qarşı tətbiq olunan proteksionist siyasət həmin dövlətlərin cavab reaksiyasına səbəb olması - Himayə edilən şirkətlərin rəqabət üstünlüyü əldə etməsi və məhsuldarlığın artırılmasına marağın azalması

Şəkil 1.2. Azad ticarətin və proteksionizmin üstünlükləri və çatışmazlıqları

Ticarətin liberallaşdırılması ölkə ilə onun ticarət tərəfdaşları arasında ticarət axınının sərbəstləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Lakin, baxmayaraq ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması dünya ölkələri tərəfindən müsbət qarşılanır, dünyanın çox az sayda ölkəsində tam şəkildə azad ticarət siyasəti yürüdülmür. Yəni xalis formada nə proteksionist, nə də azad ticarət siyasəti dünyanın heç bir ölkəsində tətbiq edilmir. Bu o deməkdir ki, azad ticarət modeli ideal məzmun daşıyır, xarici ticarət siyasətinin ən səmərəli istiqamətidir və dünyanın iqtisadçı alimləri tərəfindən müasir qloballaşma şəraitində xarici ticarət siyasətinin ən optimal variantı hesab olunur.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə liberal xarici ticarət siyasəti daha çox dəstəklənir. Belə ki, azad ticarət siyasətinin azad ticarət zonalarının yaradılması, ticarət edən ölkələr arasındakı gömrük rüsumlarının aradan qaldırılması, geniş ticarət imkanlarının yaradılması, ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan götürülməsi kimi tədbirləri, inkişaf etmiş ölkələrə üstünlüklər yaratmaqla bərabər, sürətli inkişafın mühüm əlaməti kimi qiymətləndirilir. Bununla bərabər azad ticarətin iştirakçıların hamısının mənafehinə mütənasib təsir göstərməməsi nəzəri və praktiki baxımdan inkar edilməzdir.

Xarici ticarət siyasətinin digər forması yuxarıda qeyd edildiyi kimi, proteksionizm siyasətidir. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə dünyada dağılmış iqtisadiyyatların bərpa edilməsi prosesi gedərkən, xarici ticarət siyasətində başlıca istiqamət proteksionizm olmuşdur. Bu işə, o dövrün iqtisadi inkişaf tələblərinə tamamilə cavab verirdi və həmin zamanlarda hakim olan Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Dünya təsərrüfatının inkişafı və möhkəmlənməsi ilə əlaqədar olaraq geniş, qeyri-məhdud xarici iqtisadi əlaqələrə tələb artdı. Ona görə də, proteksionizm tədricən liberallaşma ilə əvəz olundu. Proteksionist ticarət siyasətinin başlıca məqsədi daxili bazarı xarici rəqabətdən qorumaq və milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu siyasəti yeridən ölkə öz daxili bazarını qorumaq üçün xaricdən idxal edilən məhsullara yüksək gömrük rüsumları tətbiq etməklə onların ölkəyə daxil olmasını məhdudlaşdırır.

1980-1990-cı illərdə beynəlxalq ticarətdə qarşıya çıxan təhdidləri xarakterizə edərkən fransız tədqiqatçısı Mişel Pebro⁷ yazırdı: “Sadələvh azad ticarətlə zəif proteksionizm arasında bərabərlik axtarılmalıdır. Bu bərabərlik eyni zamanda dünya iqtisadiyyatının global tərəqqisi üçün daha əlverişlidir, çünki dünya daha çox azad ticarətə üz tutmuşdur”. Zənnimizcə, Pebronun xarici ticarət siyasətinə yanaşmasında zəruri məqama toxunulmuşdur. Belə ki, ölkələr xarici ticarət siyasəti yürüdən zaman, azad ticarət siyasəti ilə proteksionist siyasət arasında səmərəli balans tapmalıdırlar.

Bu məqamların reallaşdırılmasını 1947-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT) öz üzərinə götürdü. GATT-ın fəaliyyəti beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasına, gömrük və digər məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdi. GATT çərçivəsində danışıqlar aparılması tədricən idxal tariflərinin azaldılmasına səbəb oldu. Belə ki, danışıqlar nəticəsində 1950-ci illəri axırında əldə olunmuş razılığa əsasən üzv ölkələr arasında gömrük tarifləri xeyli dərəcədə azaldıldı. Bu xüsusda, Uruqvay Raundu danışıqları (1986-1994) prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Bu danışıqlarda dünya ölkələri arasında daha açıq və

⁷ Pebro M. International Economic and Monetary-Financial Relations, Moscow, 1994.

maneəsiz ticarət üçün şərait yaradan xarici ticarətin liberalizm prinsipləri qəbul olundu. Bu prinsiplərə - ədalətli rəqabət üçün şərait yaratmaq, dempinqlə mübarizə, ayrışçılıq tədbirlərinin qadağan edilməsi, kəmiyyət məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması daxildir. Eyni zamanda, Uruqvay Raundunun nəticəsi olaraq Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT)⁸-nin əsas məqsədi dünya ölkələri arasında ticarət maneələrinin aradan qaldırılması, ticarətin liberallaşdırılması və asanlaşdırılmasından, o cümlədən mal və xidmətlərin beynəlxalq ticarəti sahəsində ədalətli rəqabətin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət siyasətinin mahiyyətinə yanaşmada Qərb iqtisadçıları arasında vahid mövqe yoxdur. Belə ki, Avstriya iqtisadçısı Qotfrid Haberlər⁹ (17) görə, xarici ticarət siyasəti hər-hansı bir ölkənin bütövlükdə xarici iqtisadi əlaqələrini tənzimləyən tədbirlər sisteminin məcmusudur. Lakin zənnimizcə, bu yanaşma daha çox xarici iqtisadi siyasətin mahiyyətinə uyğundur. C.Mid¹⁰ isə xarici ticarət siyasətini tədiyə balansında əks olunan əməliyyatlara birbaşa nəzarət məqsədi daşıyan tədbirlər sistemi kimi səciyyələndirir. Qeyd olunmalıdır ki, bu mövqedə də xarici ticarət siyasətinin mahiyyəti tam olaraq açılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət siyasətinin mahiyyəti onun qarşısına qoyulan məqsədlər çoxluğu ilə tam adekvat şəkildə izah edilə bilər:

1. İqtisadi rifah;
2. İqtisadi təhlükəsizlik;
3. Ticarətin genişləndirilməsi və təşviqi;
4. Ticarətin asanlaşdırılması;
5. Tədiyə balansının sağlamlaşdırılması.

Eyni zamanda, xarici ticarət siyasətinin təkamül tarixinin tarixi-məntiqi

⁸ www.wto.org

⁹ Survey of Circumstances Affecting the Location of Production and International Trade as Analyzed in the Theoretical Literature”, in Anthony Y.C. Koo (ed.), Selected Essays of Gottfried Haberler, Cambridge, MIT Press, 1985.

¹⁰ Mirkişili Tahir, Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: reallıqlar və perspektivlər, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2004, səhifə: 10

aspektindən izlənilməsi və müasir vəziyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən konseptual yanaşmaların ümumiləşdirilmiş formada qiymətləndirilməsi zəruridir. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf tarixi göstərir ki, xarici ticarət siyasəti müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli məzmun daşımaqla, həmin dövrün konkret xüsusiyyətlərindən və bunların əsasında formalaşan vəziyyətdən asılı olmuşdur. Ümumiyyətlə, tarixi-xronoloji nöqteyi-nəzərdən xarici ticarət siyasəti sferasında ilkin konseptual baxışlar real bazar münasibətlərinin formalaşdığı və milli bazarın meydana çıxdığı dövrə təsadüf edir. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, xarici ticarət siyasəti dövrün tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif istiqamətlərdən hər-hansı birinin prioritetliyinin təmin olunmasına yönəldilə bilər:

- İxrac və idxal axınlarının tənzimlənməsi;
- Xarici ticarətin strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- Milli bazarın zəruri maddi-texniki resurslarla təmin edilməsi;
- Ölkənin BƏB-də səmərəli iştirak etməsi;
- Ölkənin istehsal etdiyi məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi.

Müasir qloballaşma prosesinin daxili təbiətini əsas kimi götürən tədqiqatçılar onun obyektiv xarakterini ön plana çıxarmaqla iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsini davamlı olaraq yüksəltməyi və liberallaşdırmanı daha da dərinləşdirməyi tövsiyə edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, xarici ticarət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması yaxud onların təsir dairəsinin və gücünün kəskin şəkildə azaldılması zərurəti meydana çıxır. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, İnkişaf Etmiş Ölkələr (İEÖ), eləcə də Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) birmənalı şəkildə belə bir mövqedə dururlar ki, iqtisadiyyatın açıqlığı iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Bununla da, xarici ticarət siyasəti ilə iqtisadi inkişaf arasında asılılığın mövcud olması aydın olur.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ixrac yönümlü inkişaf təmayüllərinə meyl edən ölkələr ticarət və investisiya rejimlərindən məhdudiyyət sistemini saxlayan ölkələrlə müqayisədə daha sürətlə inkişaf etdilər. Bununla əlaqədar olaraq, yuxarıda adları sadalanan beynəlxalq iqtisadi təşkilatların mütəxəssislərinin

baxışları iqtisadi ədəbiyyatlarda son dərəcə geniş yayılmış və demək olar ki əksər iqtisadçı tədqiqatçılar tərəfindən dəstəklənməkdədir. İnkişaf səviyyələri arasında kəskin fərqlərin olmasına baxmayaraq, əksər dünya ölkələrində iqtisadi inkişafın təminatı ilə iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi arasında düz mütənəsb asılılıq mövcuddur. İqtisadi qloballaşma prosesinin güclü təsiri isə nəticə etibarilə həmin qarşılıqlı asılılığın davamlı xarakter almasına gətirib çıxarmışdır.

Ümummiyyətlə, dövlətin xarici ticarət siyasətinin prioritet istiqamətləri aşağıdakıları əhatə edir:

1. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılmasına yönəldilmiş səmərəli ixrac siyasəti.

2. Tədiyə balansında mənfi saldonun aradan qaldırılmasına və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin (məsələn, rəqabətə tablı daxili sənayenin formalaşdırılması) yüksəldilməsinə yönəldilmiş, məqsədli dövlət proqramları.

3. ÜTT-nin müvafiq Sazişlərinə əsaslanmaqla daxili bazarın qorunması. Bir sıra hallarda bu istiqamətdə mühafizəkar meyllərin qabardılması iqtisadiyyatda proteksionist siyasətin həyata keçirilməsi kimi səciyyəli olur. Lakin, bununla belə bütün dövrlərdə daxili bazarın qorunması xarici ticarət siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsini təşkil etmişdir.

4. Diversifikasiya və iqtisadiyyatın yeni sahələrinin formalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər.

İqtisadi inkişaf - əhalinin firavanlığı üçün ölkələrin və ya regionların iqtisadi rifahının artmasıdır. İqtisadi inkişaf həyat səviyyəsinin – adambaşında düşən gəlir, mükəmməl təhsil, səhiyyə və ətraf mühitin mühafizəsinin davamlı olaraq yüksəlməsidir. İngilis iqtisadçısı Dudli Sirs¹¹ (86) qeyd etmişdir ki, iqtisadi inkişaf özündə böyüyən iqtisadiyyatda yoxsulluğun, ədalətsizliyin və işsizliyin aradan qaldırılmasını və məşğulluğun yüksəldilməsini ehtiva edir. Hesab edirik ki, Sirsin yanaşmasında iqtisadi inkişafın mühüm elementlərinə toxunulmuşdur. Bu xüsusda,

¹¹ <http://cepa.newschool.edu/het/schools/develop.htm>

Maykl Todaro¹² (60) iqtisadi inkişafın 3 məqsədini vurğulamışdır:

- Daha çox həyatı təmin edən vasitələrin (ərzaq, sağlamlığın qeydinə qalma, sığınacaq) istehsal edilməsi və onların bölüşdürülməsinin genişləndirilməsi;
- Həyat səviyyəsinin və şəxsi mənlərin yüksəldilməsi;
- İqtisadi və sosial seçimin artırılması və qorxunun azaldılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişaf amillərinin müəyyən olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu xüsusda, P.Samuelson iqtisadi inkişafın 4 amilini qeyd etmişdir:

- Əhalinin problemləri;
- Təbii resurslar;
- Kapitalın əmələ gəlməsi;
- Texniki dəyişikliklər və yeniliklər.

¹² Michael P.Todaro and Stephen C.Smith, Economic Development, 8th edition, Pearson Education Pte. Ltd., 2003, page: 23

II FƏSİL AZƏRBAYCANDA ÇOXTƏRƏFLİ TICARƏT SISTEMINƏ INTEQRASIYASINDA XARİCİ İQTISADI TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ İNKİŞAF AMİLLƏRİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

2.1. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması mexanizmi

Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin müasir mexanizmi yaradılmadan onu effektiv təmin olunması mümkün deyil. Azərbaycan Respublikasının qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması mexanizmində aşağıdakı əsas elementləri ayırmaq olar:

1) iqtisadi təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş daxili və xarici təhdidlərin üzə çıxarılması və proqnozlaşdırılması məqsədilə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin monitorinqi;

2) sosial-iqtisadi göstəricilər yol verilə bilən ən yüksək hədd ölçülərinin (bu ölçülərin riayət olunmaması qeyri-sabitliyə və sosial ziddiyyətlərə gətirib çıxarır) işlənilib hazırlanması;

3) qloballaşma nəticəsində meydana çıxan iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş təhdidlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması üzrə dövlətin fəaliyyəti. Bu proseslər aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

a) milli mənafeələrin müxtəlifliyi, inteqrasiya proseslərinin inkişafına baxmayaraq bu mənafeələrin ümumi mənafeələrdən daha dolğun və tam ayırd edilməsinə cəhd göstərmək. Mənafeələrin özünəməxsusluğu və spesifikliyi onların reallaşdırılması mexanizmlərinin müəyyən edilməsini və uyğun strategiyanın işlənilib-hazırlanmasını tələb edir.

b) təbii resursların məhdudluğu və ayrı-ayrı ölkələrin bu resurslarla müxtəlif səviyyədə təmin olunması səbəbindən onlardan istifadə üzrə iqtisadi mübarizənin kəskinləşməsi.

c) əmtəələrin istehsalı və reallaşdırılması, xüsusilə maliyyə-bank xidmətləri sahəsində rəqabət amilinin əhəmiyyətinin artması. Maliyyə-bank sektorunun inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılması və onun dəqiq işlək mexanizminin təşkil

olunması bacarığı yeni sənaye və kənd təsərrüfatı texnologiyalarının yaradılması bacarığı ilə bərabər tutulur. Bax elə buna görə də bir sıra ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin artması digərləri tərəfindən onların milli mənafeələrinə təhlükə kimi qiymətləndirilir.

Daha sonra qloballaşma şəraitində Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması xüsusiyyətlərini, Azərbaycan iqtisadiyyatının potensial imkanlarını üzə çıxarmaq lazımdır:

Birincisi, qloballaşma şəraitində ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması institutlarının və mexanizmlərinin formalaşması sürətinin artırılması;

İkincisi, əmtəə mübadiləsinə əməkdaşlığın digər formaları – kapitalların çulğalaşması, elmi-texniki kooperasiya, münasibətlərin yeni paradiqması əsasında istehsal inteqrasiyası ilə tamamlanmış dünya təsərrüfatı ilə qarşılıqlı fəaliyyət modelinin dəyişdirilməsi;

Üçüncüsü, resursların beynəlxalq dövriyyəsinin artması və onun effektivliyinin yüksəlməsi əsasında milli gəlirin daxili istehsalın şərtləndirilmiş miqyasları ilə müqayisədə artımı;

Dördüncüsü, əmək məhsuldarlığının və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, iqtisadi artımın sabitlik amili kimi beynəlxalq mübadilənin rolunun gücləndirilməsi.

Məlum olduğu kimi, keçmiş sovetlər ittifaqının dağılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinə nail olduqdan sonra, özünün siyasi-iqtisadi inkişaf yolunu müəyyənləşdirərək, inzibati idarəetmə sistemindən imtina etmiş və ölkədə bazar iqtisadiyyatı sisteminin bərqərar olması üçün bütün vasitələrdən istifadə edərək, milli iqtisadiyyatın formalaşmasına və inkişafına nail olmaqla bərabər, onun sürətli inkişafı üçün möhkəm baza yaradılmışdır.

Beləliklə, müstəqillik şəraitində bazar iqtisadiyyatının formalaşması istiqamətlərində radikal iqtisadi islahatların, həyata keçirilməsi, xüsusilə onun tərkib hissəsi hesab edilən əmlakın özəlləşdirilməsi və bütün iqtisadi mexanizmlərin bazar iqtisadiyyatı tələbləri əsasında yenidən qurulmasına başlanmışdır.

Daha doğrusu, milli iqtisadiyyatın formalaşmasında bazar iqtisadi islahatlarının həyata keçirilməsi səmərəli maliyyə-kredit, büdcə və investisiya sistemlərinin yaradılması nəticəsində milli iqtisadiyyatın inkişafında baş vermiş dərin böhranın qarşısı qısa müddətə alınmışdır.

Belə ki, müstəqilliyin ilk illərində dərinləşən sosial-iqtisadi böhran vəziyyətinə düşmüş Azərbaycan iqtisadiyyatı 1990-1995-ci illərdə makroiqtisadi göstəriciləri getdikcə azalmışdır.

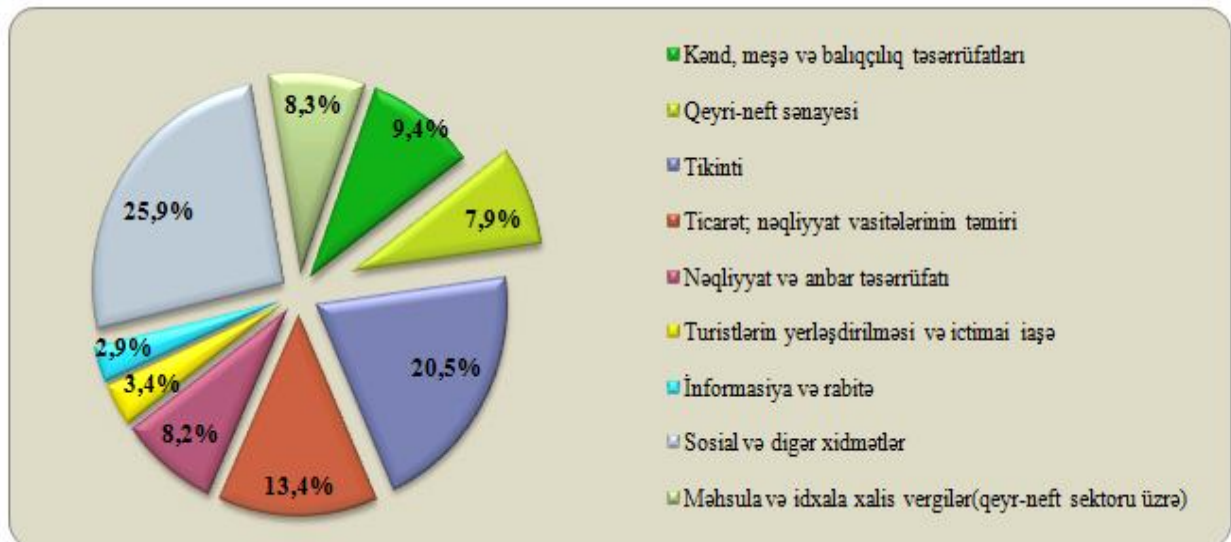
Araşdırmalar göstərir ki, 1991-1995-ci illər ərzində ümumi daxili məhsulun istehsalı hər il 13-20% azalmışdır. Yalnız 1996-cı ildə onun məbləği 1995-ci ilə nisbətən 1,3% artmış və sonrakı illərdə bu artım davam etdirilmiş və getdikcə daha da sürətləndirilmişdir.

Bu barədə daha geniş təsəvvürə malik olmaq üçün ümumi milli daxili məhsulun inkişaf dinamikasına nəzər salmaq lazımdır.

2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ÜDM-in real artım tempi 2.5% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 44.1 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 4696.3 manat (5887.9 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında 2013-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən neft-qaz sektoru üzrə 2.0% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 42.1% təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 6.0% artması ilə nəticələnmişdir. Bu ilin 9 ayında ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 11868.5 mln. manat və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0.2% çox əsas kapitala investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitala qoyulmuş vəsaitin 70.4%-ni daxili investisiyalar, 29.6%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında əsas kapitala yönəldilmiş ümumi investisiyaların 7462.4 milyon manatı (62.9 %-i) qeyri-neft bölməsinin, 4406.1 milyon manatı (37.1%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında manatın 1 ABŞ dollarına qarşı orta məzənnəsi 0.7843 AZN təşkil etmişdir.

2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində ölkənin qeyri-neft sektorunda 25.6 milyard manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və ümumilikdə onun 59.8%-i sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələrinin payına düşmüşdür.

Qrafik 2.1. Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü

Bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6.0% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 1.6 faiz bəndi artaraq 57.9% təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin artımı tamamilə qeyri-neft sektorunun hesabına baş vermişdir. Qeyri-neft sektorunun alt sahələri üzrə ÜDM-in artımına ən çox müsbət töhfə verən sahə tikinti sahəsi (0.8 faiz bəndi) olmuşdur. Qeyri-neft sektoru üzrə məhsula və idxala xalis vergilər ümumilikdə məhsula və idxala xalis vergilərin 67.1%-ni təşkil etmişdir.

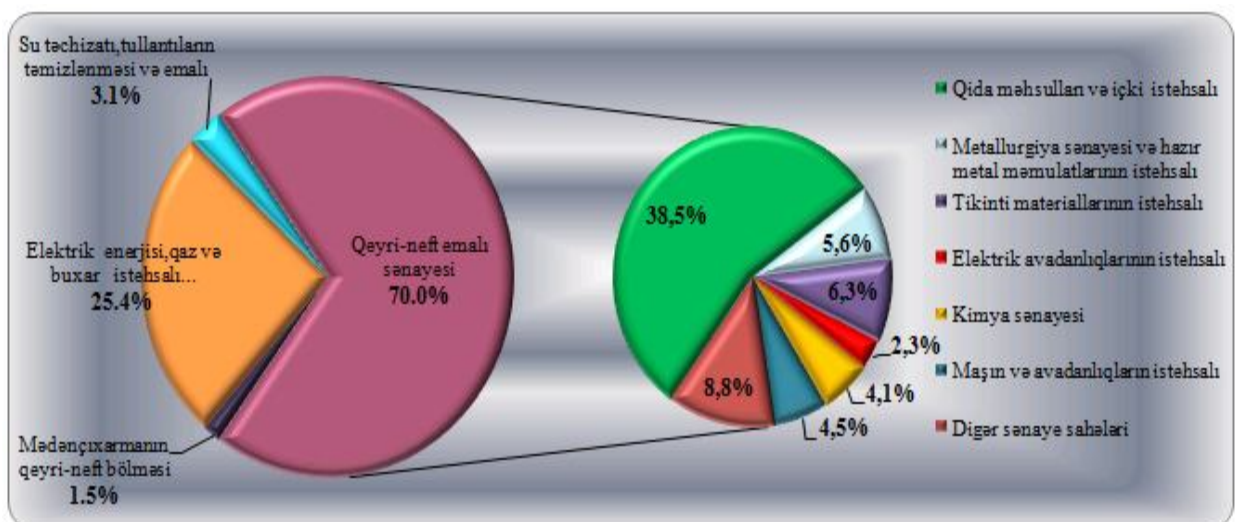
Qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində əlavə dəyər istehsalının artım tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən yüksək olmuşdur. Qeyri-neft ÜDM-in artımına ən böyük müsbət töhfəni tikinti sahəsi (1.4 faiz bəndi) vermişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7.5% artaraq 2028.7 milyon manata çatmışdır. Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçixarma sənayesinin xüsusi çəkisi 2.4% və ya 47.1 milyon

manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 53.8% və ya 1091.8 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 41.2% və ya 836.7 milyon manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin xüsusi çəkisi isə 2.6% və ya 53.1 milyon manat təşkil etmişdir. Müqayisə olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda emal sənayesinin xüsusi çəkisi isə 0.8 faiz bəndi artmışdır.

2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında qeyri-neft sənayesində 5243.7 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6.0% artmışdır. Qeyri-neft sənayesinin məhsul istehsalında mədənçıxarma sənayesinin payı 1.5% və ya 79.6 milyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 70.0% və ya 3669.6 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının payı 25.4% və ya 1331.1 milyon manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin payı isə 3.1% və ya 161.4 milyon manat təşkil etmişdir (Qrafik 2).

Hesablamalara görə, 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin məhsul buraxılışında emal sənayesinin xüsusi çəkisi 0.6 faiz bəndi artmışdır.

Qrafik 2.2. Qeyri-neft sənayesinin ümumi buraxılışının strukturu

2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində məhsul istehsalı qeyri-neft emal sənayesinin əksər bölmələrində, o cümlədən qida məhsulları istehsalında (2.3%), tikinti materiallarının istehsalında (19.4%), kimya sənayesində (21.7%), elektrik

avadanlıqları istehsalında (27.0%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində (77.9%), içki istehsalında (9.2%), hazır metal məmulatlarının istehsalında (8.8%), geyim istehsalında (50.7%), sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalında (3.5 dəfə), mebel istehsalında (10.0%), avtomobil və qoşquların istehsalında (57.0%) və s. bölmələrdə artmışdır.

2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində iqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulmuş cəmi investisiyaların 62.9%-i və ya 7.5 milyard manatı qeyri-neft sektoruna yönləndirilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların 8.0%-i, qeyri-neft sektoruna yönləndirilən investisiyaların isə 12.7%-i və ya 946.9 milyon manatı qeyri-neft sənayesi bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.

Əhalinin gəlirləri. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında əhalinin gəlirləri keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 5.4 faiz artaraq 27.2 milyard manat, əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi isə 2890.3 manat və ya ayda orta hesabla 321.1 manat təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində gəlirlərin 70.1 faizi son istehlak xərclərinə, 11.8 faizi vergilərin, kreditlər üzrə faizlərin, sosial sığorta və üzvlük haqlarının ödənilməsinə sərf edilmiş, 18.1 faizi isə əmanətlərin və kapitalın artırılmasına yönəldilmişdir. Əhalinin sərəncamda qalan 24.7 milyard manatlıq gəlirləri əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5.9 faiz artmışdır. Əmək haqqı. 2014-cü ilin yanvar-avqust aylarında ölkə iqtisadiyyatında muzzla çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 5.9 faiz artaraq 440.9 manat təşkil etmişdir. Bu dövrdə müəssisə və təşkilatlarda çalışan kənar əvəzçilərin orta aylıq əmək haqqı 265.1 manat və mülki-hüquqi xarakterli müqavilələr üzrə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 306.4 manat təşkil etmişdir. Demografik vəziyyət. İlin əvvəlindən ölkə əhalisinin sayı 75.4 min nəfər və ya 0.8 faiz artaraq 2014-cü il sentyabr ayının 1-i vəziyyətinə 9552.5 min nəfərə çatmışdır. Əhalinin sıxlığı bir kvadrat kilometrə 110 nəfər olmuşdur. Hazırda hər 1000 nəfər kişiye 1011 nəfər qadın düşür. Ümumi əhali arasında şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 53.2 faiz, kənd əhalisinin xüsusi çəkisi isə 46.8 faiz təşkil edir. 2014-cü ilin yanvar-avqust aylarında Dövlət Miqrasiya Xidmətinin və Daxili İşlər Nazirliyinin müvafiq

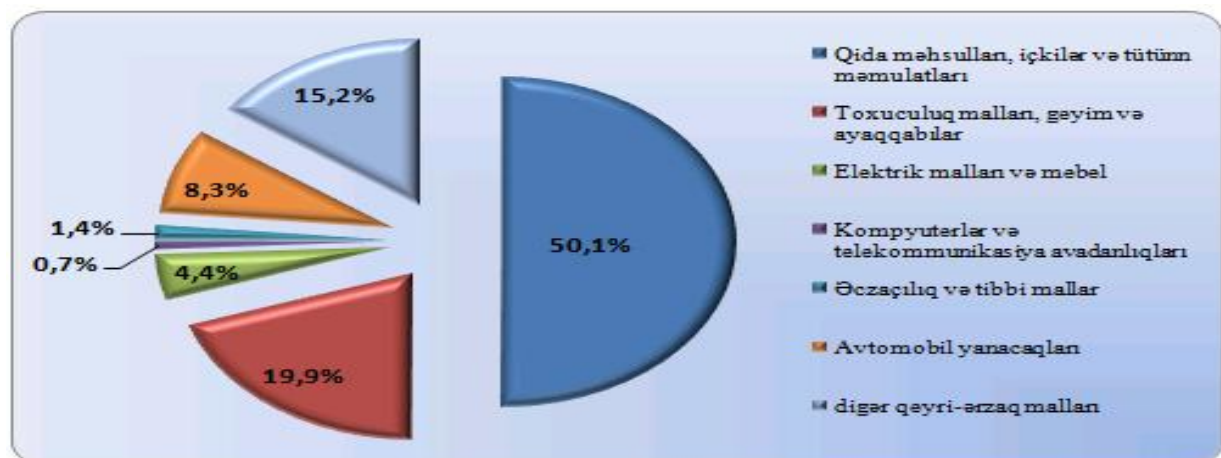
qurumları tərəfindən Azərbaycana daimi yaşamaq üçün 1299 nəfər gələn və 575 nəfər ölkədən gedən qeydə alınmışdır.

2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində 3435.6 milyon manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və onun ÜDM-də xüsusi çəkisi 7.8 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ilə müqayisədə əlavə dəyərin real həcmi 9.4 faiz artmışdır. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində əsas kapitalla yönəldilmiş bütün vəsaitin 3.5 faizi (418.4 milyon manat) ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinə sərf edilmişdir. 2014-cü il sentyabrın 1-i vəziyyətinə muzdla işləyənlərin sayı iqtisadiyyatın neft sektorunda 36.5 min nəfər, qeyri-neft sektorunda isə 1474.9 min nəfər olmuşdur, onların 18.8 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrində cəmlənmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkənin pərakəndə ticarət şəbəkəsindən əhaliyə satılan mallar 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 9.4 faiz və ya 1602.9 milyon manat artaraq 15470.7 milyon manat təşkil etmişdir. İstehlak mallarının 99.8 faizi özəl təsərrüfat subyektlərində, o cümlədən 11.6 faizi hüquqi şəxs statuslu özəl müəssisələrdə, 51.6 faizi fərdi sahibkarlara məxsus ticarət subyektlərində, 36.6 faizi əmtəə bazarlarında satılmışdır. Əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində qeyri-ərzaq mallarının xüsusi çəkisi artaraq 2013-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ilə müqayisədə 46.4 faizdən 49.9 faizədək yüksəlmişdir. Pərakəndə şəbəkədə satılmış qeyri-ərzaq mallarının həcmi 115.9 faiz artaraq 7722.6 milyon manata çatmış, əmtəə dövriyyəsi üzrə real artımın 81.2 faizi qeyri-ərzaq mallarının satışı hesabına təmin edilmişdir. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının payı 50.1 faiz təşkil edərək 7748.1 milyon manata bərabər olmuşdur.

Hər bir istehlakçı fərdi istehlak məqsədi ilə pərakəndə ticarət müəssisələrində orta hesabla ayda 91.2 manatlıq qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları, 90.9 manatlıq qeyri-ərzaq malları almışdır. 2013-cü ilin eyni dövrünün müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə istehlakçılar tərəfindən qeyri-ərzaq mallarının alınmasına 14.2 manat daha çox vəsait xərclənmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr

aylarında istehlakçıların pərakəndə ticarət şəbəkələrində xərclədikləri vəsaitin 50.1 faizi (7748.1 milyon manat) qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının, 19.9 faizi (3074.78 milyon manat) toxuculuq malları, geyim və ayaqqabıların, 4.4 faizi (678.8 milyon manat) elektrik malları və mebelin, 0.7 faizi (105.1 milyon manat) kompyuterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və digər məmulatların, 1.4 faizi (213.6 milyon manat) əczaçılıq və tibbi malların, 8.3 faizi (1291.7 milyon manat) avtomobil yanacaqlarının, 15.2 faizi isə (2358.7 milyon manat) digər qeyri-ərzaq mallarının alınmasına sərf olunmuşdur.

Qrafik 2.3.

2014-cü ilin doqquz ayında elektron ticarət şəbəkəsində istehlakçılara 4.4 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.4 dəfə çox geniş çeşidli istehlak malları satılmışdır. Elektron ticarət dövriyyəsinin 94.9 faizini təşkil edən qeyri-ərzaq mallarının satışı əvvəlki ilin eyni dövrünün səviyyəsini 2.4 dəfə üstələyərək 4.1 milyon manata bərabər olmuşdur. Elektron ticarəti üzrə istehlak mallarının satışının 91.2 faizi hüquqi şəxslərin, 8.8 faizi isə fərdi sahibkarların ticarət subyektləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində əhaliyə 631.4 milyon manatlıq və ya keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 16.0 faiz çox işə xidmətləri göstərilmişdir. Özəl sektorda ictimai işə dövriyyəsinin 46.5 faizi hüquqi şəxs statuslu müəssisələrin, 53.5 faizi isə bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fərdi sahibkarların payına düşür. Hüquqi şəxs statuslu müəssisələrdə işə dövriyyəsinin həcmi 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 13.3 faiz artaraq 289.0 milyon manat təşkil

etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında əhaliyə 4761.0 milyon manatlıq və ya keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6.4 faiz çox pullu xidmət göstərilmişdir. Artımın 60.5 faizi hüquqi şəxslərin müəssisələrində yaranmış və bu müəssisələrdə əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi 5.1 faiz artaraq 3.6 milyard manata çatmışdır. Hesabat dövründə hər bir ölkə sakini tərəfindən ayda orta hesabla 56.3 manatlıq və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.9 manat çox müxtəlif pullu xidmətlərdən istifadə edilmişdir. Ticarət və xidmət sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər birbaşa əhalinin sosial rifahının və gəlirlərinin artması ilə bağlıdır. Belə ki, əhali gəlirlərinin yüksəlməsi pərakəndə əmtəə və xidmətlər üzrə dövriyyənin artmasına səbəb olan əsas amildir.

2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi vəsaitin 2,1 faizi kənd təsərrüfatına sərf edilmişdir. Bitkiçilik. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr ayları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 4308,3 milyon manat təşkil etmişdir. 2014-cü il oktyabrın 1-nə olan məlumata əsasən, dənli və dənli paxlalı bitkilərin (qarğıdalısız) əkin sahəsinin 99,1 faizi, yaxud 954,7 min hektarı biçilib döyülmüş və həmin sahələrdən ilkin çəkiddə 2178,7 min ton taxıl yığılmışdır. Hər hektardan orta hesabla 22,8 sentner məhsul götürülmüşdür.

Təsərrüfatlarda qarğıdalı yığımını hələ də davam edir. İndiyə qədər dən üçün qarğıdalı sahəsinin 30,5 min hektarının yaxud 81,7 faizinin məhsulu toplanmışdır. Bu sahələrdən 159,5 min ton qarğıdalı yığılmış və hər hektarın orta məhsuldarlığı 52,4 sentner olmuşdur. Keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə məhsuldarlıq 1,9 sentner artmışdır. Cari ildə qarğıdalı nəzərə alınmaqla taxıl istehsalı 2338,3 min ton, ümumi məhsuldarlıq isə 23,7 sentner olmuşdur. Təsərrüfatlarda mövsüm ərzində 808,9 min ton kartof, 1125,0 min ton tərəvəz, 439,9 min ton bostan məhsulları, 532,4 min ton meyvə və giləmeyvə, 106,1 min ton üzüm, 404,2 ton çay yarpağı, 29,1 min ton şəkər çuğunduru, 19,8 min ton dən üçün günəbaxan və 2,2 min ton tütün yarpağı toplanmışdır. Keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə dən üçün günəbaxan istehsalı 11,8 faiz, bostan məhsulları istehsalı 2,9 faiz, üzüm

istehsalı 1,7 faiz, meyvə və giləmeyvə istehsalı 0,4 faiz artmışdır. Təsərrüfatlarda payız-tarla işləri davam etdirilir. Təmiz herik şumu daxil olmaqla cari ilin payızlıq əkinləri üçün 449,1 min hektar sahədə şum qaldırılmışdır. Gələn ilin məhsulu üçün 24,6 min hektar sahədə dən üçün payızlıqlar səpilmişdir. Ümumi əkinin 7,7 min hektarı və ya 31,4 faizi buğda, 16,9 min hektarı və ya 68,6 faizi arpa əkinləridir.

Heyvandarlıq. 2014-cü ilin oktyabr ayının 1-i vəziyyətinə malqaranın sayı 2721.4 min baş, o cümlədən inək və camışların sayı 1305.4 min baş və qoyun və keçilərin sayı 8767.5 min başa çatmışdır. Bu ilin doqquz ayı ərzində diri çəkiddə 324,9 min ton ət, 1416,3 min ton süd, 1164,2 milyon ədəd yumurta və 16,3 min ton yun istehsal edilmişdir. 2013-cü ilin eyni dövrünə nisbətən ət istehsalı 1,5 faiz, süd istehsalı 3,6 faiz, yumurta istehsalı 11,6 faiz, yun istehsalı isə 1,5 faiz artmışdır.

"Standard and Poors" Beynəlxalq Reyting Agentliyi - Azərbaycanın mövcud uzunmüddətli müstəqil kredit reytingini "BBB-" səviyyəsində təsdiqləmiş, reyting üzrə proqnozunu isə "sabit" saxlamışdır.

"Moody's" Beynəlxalq Reyting Agentliyi - 2012-ci ilin aprel ayında Azərbaycanın uzunmüddətli kredit reytingini "Ba1" səviyyəsindən "Baa3" səviyyəsinə yüksəltmişdir. Reyting üzrə proqnoz isə "sabit" kimi qiymətləndirilmişdir. "Fitch Ratings" Beynəlxalq Reyting Agentliyi - Azərbaycanın xarici və daxili valyutada uzunmüddətli suveren reytingini investisiya səviyyəli "BBB-" səviyyəsində təsdiq etmiş və reyting proqnozunu "sabit qiymətləndirmişdir. "Doing Business 2013" hesabatında Azərbaycan 185 ölkə arasında 67-ci yerdə qərarlaşmışdır. Ölkəmiz hesabatda "müəssisənin yaradılması" göstəricisi üzrə 18-ci, "əmlakın qeydiyyatı" üzrə 9-cu, "investorların maraqlarının qorunması" və "müqavilələrin icrasının təmin edilməsi" göstəriciləri üzrə 25-ci yeri tutub. Bu hesabatda biznes mühitin yaxşılaşdırılması sahəsində 2005-ci ildən etibarən Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlər yüksək qiymətləndirilmiş, ölkəmiz bu sahədə məqsədyönlü islahatlar həyata keçirən 15 ölkə sırasına daxil olaraq, bir çox ölkələri geridə qoymuşdur. "Doing Business 2012" hesabatında 183 ölkə arasında 66-cı yerə çıxan

ölkəmiz, Doing Business 2011" və "Doing Business 2010" hesabatlarında mövqələrini qoruyub saxlamışdır.

BMT İnkişaf Proqramının 2010-cu il İnsan İnkişafı Hesabatı - Azərbaycan "orta insan inkişafı" qrupundan "yüksək insan inkişafı" qrupuna yüksəlmişdir. Dünya İqtisadi Forumunun "Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi 2013-2014" hesabatı - Azərbaycan bu dəfəki hesabatda 7 pillə irəliləyərək 148 ölkə arasında 39-cu yerdə qərarlaşıb. Hesabatda Azərbaycan "makroiqtisadi vəziyyət" göstəricisi üzrə dünyada 8-ci, "əmək bazarının səmərəliliyi" göstəricisi üzrə 30-cu, "inflyasiyanın illik səviyyəsi" üzrə 1-ci, "işə götürmə və işdən azad etmə praktikasası" üzrə 8-ci, "ümumi milli yığımın ÜDM-ə nisbəti" göstəricisi üzrə 10-cu, "ümumi dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti" üzrə 13-cü, "qabaqcıl texnoloji məhsulların dövlət satınalınması" üzrə isə 14-cü yerdədir. Əgər 2005-ci ildə Azərbaycan hesabatda 117 ölkə arasında 69-cu yeri tuturdusa, sonuncu hesabatda 148 ölkə arasında 39-cu yerdə qərarlaşıb. Qeyd edək ki, artıq 5 ildir ki, Azərbaycan sözügedən hesabatda MDB ölkələri arasında liderliyini qoruyub saxlayır.

Cədvəl 2.1

2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları

İxracda			Yer	İdxalda		
Ölkələr	Milyon ABŞ dolları ilə	Xüsusi çəkisi, faizlə		Ölkələr	Milyon ABŞ dolları ilə	Xüsusi çəkisi, faizlə
İtaliya	4 030,74	23,22	1	Türkiyə	915,46	14,04
İndoneziya	1 868,73	10,77	2	Rusiya	897,79	13,77
Almaniya	1 462,70	8,43	3	Birləşmiş Krallıq	679,18	10,41
İsrail	1 189,29	6,85	4	Almaniya	490,67	7,52
Fransa	1 188,41	6,85	5	Çin	466,62	7,15
Hindistan	685,33	3,95	6	ABŞ	437,99	6,72
Tailand	667,28	3,84	7	Ukrayna	306,39	4,70
İspaniya	505,38	2,91	8	İtaliya	184,74	2,83
Çexiya	480,40	2,77	9	Qazaxıstan	166,15	2,55
Rusiya	470,26	2,71	10	Braziliya	155,09	2,38
ABŞ	449,78	2,59	11	Yaponiya	147,98	2,27
Tayvan	432,07	2,49	12	Koreya	147,05	2,25
Gürcüstan	387,81	2,23	13	Niderland	123,73	1,90
Türkiyə	377,66	2,18	14	Fransa	116,83	1,79
Portuqaliya	361,31	2,08	15	İran	115,60	1,77
Digər	2 799,67	16,13		Digər	1 170,77	17,95
Cəmi	17 356,82	100,00		Cəmi	6 522,04	100,00

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən, 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının xarici

ticarət dövriyyəsinin həcmi 23.878,86 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 6.522,04 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 17.356,82 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan Respublikası 141 ölkə ilə ticarət sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq etmiş və xarici ticarət saldosu müsbət 10.834,78 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

2.2. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasətinin əsas prioritet, vəzifə və vasitələri

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafı prosesində qarşıya çıxan problemlərin uğurlu həlli əhəmiyyətli dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı hesabına ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin edilməsindən asılıdır. Bu onunla izah olunur ki, müasir dövrdə dünyada baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanı milli iqtisadi inkişafın zəruri şərtinə çevirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, hazırda dünyada tədricən iqtisadi sərhədlərin silinməsi, bütün ölkələr üçün eyni qanunlara tabe olan global iqtisadi sistemin – dünya təsərrüfat sisteminin təşəkkülü prosesi gedir. Aydındır ki, belə şəraitdə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və milli xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər hansı bir ölkənin iqtisadi siyasəti ancaq o vaxt səmərəli ola bilər ki, o digər ölkələrin iqtisadi strategiyaları ilə uzlaşdırılmış olsun, başqa sözlə, yuxarıda qeyd edilən ümumi qanunlar nəzərə alınmaqla hazırlansın və həyata keçirilsin. Məhz belə siyasətin nəticəsində dünya təsərrüfat sistemində fəal surətdə qoşulmaqla dövlətlər bir tərəfdən özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadıqları halda belə cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq və s. bu kimi digər problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə özlərinin BƏB-də malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə etmiş olurlar. Bu gün iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə təbii ehtiyatları baxımından özündən dəfələrlə artıq dərəcədə zəngin olan ölkələri geridə qoyan ölkələrin (Yaponiya və s.) müvəffəqiyyətlərinin başlıca səbəbi onların dünya təsərrüfat

sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmalarındadır.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir dövrdə milli inkişafın təmin olunması yalnız xarici və daxili amillərin dialektik vəhdəti bazasında mümkündür. Məhz buna görə də xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və bu əsasda iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin olunması son dövrlərdə özünün dövlət müstəqilliyini əldə etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Postsovet ölkələri üçün dünya ticarət sistemində inteqrasiya həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, ölkə iqtisadiyyatını xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların üzünə açmadan və onlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmadan nə onların maliyyə imkanlarına arxalanmaq, nə mütərəqqi idarəçilik və təsərrüfatçılıq təcrübəsi qazanmaq, nə də ki, müasir texnika və texnologiya əldə etmək yolu ilə ümumi tərəqqiyə nail olmaq olar.

Qeyd olunmalıdır ki, iqtisadiyyatın dünya ticarət sistemində inteqrasiyasının Azərbaycan üçün əhəmiyyəti daha böyükdür. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı yolunu seçən Azərbaycan Respublikası özünün geniş iqtisadi potensialını hərəkətə gətirmək məqsədilə İEÖ-in qabaqcıl texnologiyalarını və maliyyə imkanlarını milli iqtisadiyyata cəlb edir, onlarla səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması dünyanın bir çox ölkələri ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulmasına və ölkənin dünya iqtisadiyyatına sistemli surətdə inteqrasiyasına geniş yol açmışdır. İkitərəfli siyasi əlaqələrin qurulması iqtisadi əlaqələrin inkişafına zəmin yaratmış və qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlıq siyasi münasibətlərin dərinləşməsində və qarşılıqlı etimadın güclənməsi yolunda mühüm rol oynamışdır. Buradan aydın olur ki, xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının dünya ticarət sistemində səmərəli inteqrasiyası müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin zəruri şərtidir. Lakin, bu da bir həqiqətdir ki, dünya ticarət sistemində səmərəli daxil olmaq

üçün ilk növbədə yaranmış şəraitdə adekvat, elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılması tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin ən ilk mərhələlərində ölkənin xarici ticarət siyasəti elmi cəhətdən əsaslandırılmadığından bəzən səhv qərarlar qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda, respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakteri, forma və miqyası, idxal-ixrac əməliyyatlarının strukturu və coğrafi istiqamətləri ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Azərbaycanın ilk dövrlərdən fərqli olaraq xarici ticarətinin istiqamətləri ənənəvi ticari-iqtisadi tərəfdaşlardan yeni Qərbi ölkələrinə və uzaq xaricə yönəlmişdir. Təhlil göstərir ki, iqtisadiyyatın qlobal ticarət sistemində səmərəli inteqrasiyası üçün Azərbaycanda real imkanlar vardır və bu imkanlardan bacarıqla istifadə olunması ölkə qarşısında duran bir çox aktual sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Bu təhlilin nəticəsinə görə Azərbaycanın qlobal ticarət sistemində səmərəli inteqrasiyasına əsas verən üstünlüklər və ilkin şərtlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycanın əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyinə malik olması ilə yanaşı, burada inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsi (hava, su, dəmir yolu və avtomobil yolları, neft və qaz kəmərləri) də vardır ki, bu da xarici ölkələrlə intensiv əlaqələr yaratmaq imkanını asanlaşdırır;

2. Azərbaycan güclü təbii-iqtisadi potensiala (zəngin mineral-xammal ehtiyatları, məhsuldar torpaq sahələri, əlverişli təbii-iqlim şəraiti, bol və ucuz işçi qüvvəsi və s.) malikdir;

3. Azərbaycanda bir sıra müasir texniki-iqtisadi bazaya malik sənaye müəssisələri, istehsal sahələri və infrastruktur obyektləri mövcuddur;

4. Azərbaycanda bir sıra sahələrdə güclü elmi potensial və ixtisaslı kadr ehtiyatı vardır;

5. Ölkədə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar aparılan iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsi;

6. Ölkədə xarici investisiyaların cəlb olunması və mühafizəsi haqqında, xarici

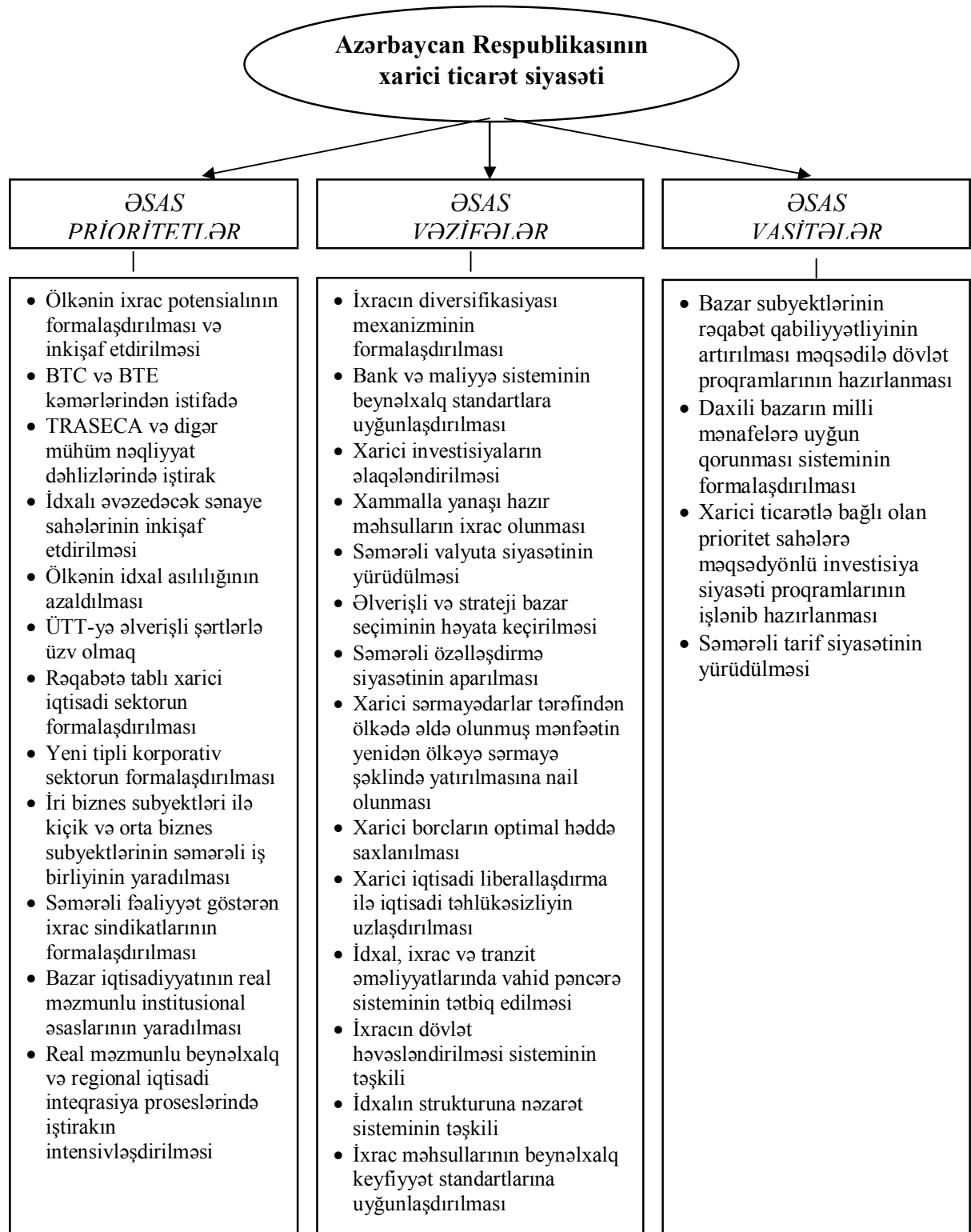
iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və inkişafı haqqında və bir sıra bu kimi digər hüquqi-normativ aktların qəbul olunması və onların həyata keçirilməsi üçün təşkilati-idarəetmə işlərinin görülməsi;

7. Ölkədə xarici işgüzar dairələrlə birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin yaradılması;

8. Azərbaycan Respublikasının artıq bir çox ölkələrlə dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrə dair müqavilələr bağlaması, bir sıra beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulması, bir neçə beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə və təşkilatlara daxil olması.

Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti fəaliyyətinin formalaşması, prioritet və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi ümummilliyə öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır (Şəkil 2.1.). Məhz ümummilliyə liderin dövründə Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakı və özünəməxsus mövqelər qazanması üçün lazımi tədbirlər görüldü, ölkənin xarici aləm üçün maraqlar dairəsi, iqtisadi əhəmiyyəti düzgün dəyərləndirildi, beynəlxalq aləmin Cənubi Qafqazda, Xəzər regionunda və Azərbaycanda təmsil olunan, üst-üstə düşən maraq dairələri müəyyənləşdirildi və təhlil edildi.

1993-1994-cü illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində təmsilçiliyinin strateji və cari vəzifələri, xarici aləmlə iqtisadi əlaqələrin prioritetləri müəyyən edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının istismarına dair 20 sentyabr 1994-cü il tarixində imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə güclü təkan verdi. “Əsrin müqaviləsi” və sonralar imzalanmış çoxsaylı neft müqavilələri Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını gücləndirmiş və səmərəli qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı üçün ortaq təmas nöqtələrinin geniş şəbəkəyə malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Şəkil 2.1. Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin əsas prioritet, vəzifə və vasitələri

1994-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən yeni neft strategiyasının reallaşdırılması dövlətimizin əsas prioritetlərindən biridir. Bu strategiyanın əsas mahiyyəti Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda mövcud karbohidrogen ehtiyatlarının

qabaqcıl Qərb texnologiyaları və investisiya imkanlarından səmərəli istifadə etməklə hasil edilərək dünya bazarlarına çıxarılması, satışdan əldə edilən vəsait ilə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, bu günkü və gələcək nəsillərin firavan həyatının təmin edilməsindən ibarətdir. Xəzər dənizinin Xəzəryanı ölkələr arasında sektorlara bölgüsü, neft kəmərlərinin çəkilişi və təhlükəsizliyi, investisiya təminatı, dünya neft-qaz bazarında lazımi yeri tutmaq və digər bu kimi çətinliklərin aradan qaldırılması və nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi üçün xarici dövlətlərin imkanlarından maksimum istifadə edilməsini tələb edir.

Neft strategiyası nəticəsində Azərbaycan Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətə yeni iqtisadi modeli formalaşdıran, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, "İNOGATE" (Avropaya neft və qazın nəql edilməsi üzrə dövlətlərarası proqram), "TRACECA" (Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi) və digər nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə, dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından keçən on ildən artıq müddət ərzində ümummilli lider Heydər Əliyevin "Yeni neft strategiyası"nın çox böyük uğurla reallaşması günümüzün reallığına çevrilmişdir. Bütün bunları nəzərə alıb "Yeni neft strategiyası"nın nailiyyətlərinin aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşdığını göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasının yeni neft strategiyası uğurla həyata keçirilir və bu strategiyanın müsbət nəticələri getdikcə daha çox hiss edilir. Azərbaycanın yeni neft strategiyası həm də Xəzərin karbohidrogen ehtiyatları vasitəsilə global enerji təhlükəsizliyinə şərait yaradan nəhəng enerji dəhlizinin formalaşmasına imkan yaratmışdır. İndi Azərbaycanın xam neftini dünya bazarına ixrac etmək üçün rəqabət qabiliyyətli boru kəmərləri vardır. Artıq 21-ci əsrin nəhəng ixrac infrastrukturunu sayılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Bakı-Tbilisi-Erzurum (BTE) kəmərləri işə salınmışdır. BTC neft kəməri Azərbaycanın uzun-müddətli inkişafını təmin edəcək və iqtisadi potensialımızı gücləndirəcəkdir. BTC neft kəməri iştirakçı

ölkələr – Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında mövcud olan əməkdaşlığı möhkəmləndirəcək, regional təhlükəsizlik və bütövlükdə regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradacaqdır. BTC vasitəsilə Xəzər neftinin dünya bazarlarına nəqli, Şərqi-Qərb enerji dəhlizini daha da gücləndirəcəkdir.

Cənub-Şərqi Avropa qaz şəbəkəsi sisteminin inkişafı kontekstində qaz kəməri şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi üzrə Türkiyə və Yunanıstan, həmçinin Yunanıstan və İtaliya arasında əldə olunmuş razılıq çərçivəsində, BTE qaz kəməri Azərbaycan qazını Qara dəniz və Avropa İttifaqı istehlakçılarına çatdıracaqdır. BTE ilə Xəzər regionu və Mərkəzi Asiyadan Türkiyənin şərqinə böyük həcmdə qaz nəql ediləcəkdir. Aparılan məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində, ölkəmizin ümumi iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərən idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılmasına əlverişli şərait yaranmışdır. Ölkədə yaradılmış iqtisadi sərbəstlik, istehsal münasibətlərində gedən kəmiyyət dəyişiklikləri, özəl sektorun tərəqqisi üçün yaradılmış əlverişli mühit nəticəsində idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi ilbəil artır:

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin getdikcə artması ölkəmizdə iqtisadi inkişafın dinamik xarakter alması, daxili bazarın marketinqinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, xarici ticarətin liberallaşdırılması və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasının nəticəsidir (Diaqram 2.1.). Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin təhlili göstərir ki, son illərdə iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, idxal və ixracın strukturu və coğrafiyasının genişləndirilməsi və digər bu kimi müsbət meyillər əmələ gəlmişdir (Cədvəl 2.1.).

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin prioritetlərini mövcud sabit vəziyyəti təmin etməklə ölkənin xarici kapital və investisiya üçün “əlverişli dövlət imicini” qoruyub saxlamaq, xarici aləmin imkanlarından istifadə edərək qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, yeni iş yerləri yaratmaq, manatın sabit kursunu saxlamaq və inflyasiyanı idarə etmək, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə səmərəli əməkdaşlığı davam etdirmək, xarici borcların səviyyəsini nəzarətdə saxlamaq və getdikcə Azərbaycanın xarici kapitaldan və neft gəlirlərindən asılılığını aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Cədvəl 2.3.
Ölkələr üzrə ticarət dövriyyəsi min ABŞ dolları

lər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi	8558373,6	11638908,7	11771747,6	54926021,1	10824469,3	27960821,8	36326867,0	33560854,4	34687919,3
Müstəqil Dövlətlər Birliyi -Cəmi	2100983,5	2693408,4	2598320,5	3417803,0	2964573,1	4034980,5	5477900,0	3630005,0	4062880,9
o cümlədən:									
Belarus	19294,0	22160,4	79290,3	94968,9	141928,0	119760,4	731310,8	79719,4	102031,4
Qazaxıstan	112511,2	232908,0	349888,5	490300,6	205771,8	338144,3	275589,3	393427,4	370997,6
Qırğızıstan	3367,7	7507,0	3622,3	4927,6	5310,1	41547,7	22074,7	28917,6	14528,0
Moldova Respublikası	2907,3	5007,4	9909,7	6436,2	6656,1	6102,1	8119,5	9037,6	4205,7
Özbəkistan	102645,2	34347,4	23586,2	29893,1	18135,1	32634,1	72436,8	19550,8	21447,9
Rusiya Federasiyası	1002638,7	1525843,5	1531305,0	1933258,0	1818498,5	1918560,5	2828452,0	2338254,6	2583022,8
Tacikistan	79044,7	131186,7	52079,3	46102,4	8837,1	9437,2	15985,6	44149,7	13805,9
Türkmənistan	516529,4	378532,1	53893,5	72561,4	63649,8	214596,4	56835,2	91629,8	88152,4
Ukrayna	262045,3	355915,9	494745,7	739354,8	695786,6	1354197,8	1467096,1	625318,1	864689,2
Digər ölkələr - Cəmi	6457390,1	8945500,3	9173427,1	51508218,1	17859896,2	23925841,3	30848967,0	29930849,4	30625038,4
o cümlədən:									
Almaniya	291137,0	412820,4	491858,6	804136,7	640949,2	616973,9	1368654,9	1744738,6	2179759,7
ABŞ	184430,8	289842,4	497235,1	6281697,6	2007360,2	1834270,9	2435130,1	2316494,6	1366765,6
Bolqarıstan	105410,4	21782,3	15877,5	211531,7	137104,2	149465,7	446318,2	623536,8	138685,0
Fransa	528527,8	403341,0	362644,5	2455505,0	1468325,8	1992659,1	4645509,6	1961478,6	1556554,8
Gürcüstan	253934,9	334477,3	406750,5	542202,8	454891,4	461382,1	624810,2	700660,2	650466,3
Xorvatiya	177348,4	5109,7	40877,2	573383,8	194554,7	789071,3	356350,1	333996,4	222537,6
İran	242786,4	381819,0	539966,8	452874,8	168811,5	243219,3	305315,2	263787,1	281029,7
İsrail	205819,0	711008,6	400688,3	3685879,1	1317205,0	1804190,7	855131,7	1728210,7	1278290,9
İtaliya	1410316,0	2970014,3	1081820,0	19410565,1	3916177,8	7162466,0	9595564,7	5809616,1	6238915,1
Niderland	163238,1	105579,6	108088,7	1433734,7	120952,9	175319,2	147982,2	160934,7	199593,5
Rumıniya	124669,0	119380,3	88425,9	201450,7	65108,8	117189,4	67937,8	83589,7	128841,4
Sinqapur	507970,5	40141,1	17902,9	57609,1	10132,1	684770,7	16838,1	270136,5	46681,3
Türkiyə	588960,9	773185,0	1680895,5	1433326,1	1014604,2	942336,1	1758204,0	2120430,2	1989790,7
Zimbabve	216,9	348,0	357,4	-	-	51,3	798,8	254,2	30,2

Azərbaycan xarici iqtisadi siyasəti prioritetləri sırasına Qərb ölkələrinin təmsil olunduğu Avropa İttifaqına inteqrasiya mühüm yer tutur (Cədvəl 2.2.). Bu sistemə daxil olmaqla Azərbaycan həm özünün mövcud resurslarından xalqının həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün daha səmərəli, təhlükəsiz və itkisiz istifadə etmək imkanı əldə edir, həm də qabaqcıl dünya texnologiyalarından, investisiya və xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına daha sürətlə axınına, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunması imkanı qazanır. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində əməkdaşlıq əlaqələrinin daha məsuliyyətli və etibarlı dövrə daxil olması artıq reallıqdır. Belə ki, 2006-cı il noyabr ayında Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində fəaliyyət planı təsdiq olunmuşdur. Cənubi Qafqaz regionunda strateji maraqları olduğunu açıqlayan Avropa İttifaqı Azərbaycanla çoxtərəfli, xüsusilə də energetika sahəsində əməkdaşlıq etmək niyyətindədir. Bununla əlaqədar olaraq, 7 noyabr 2006-cı il tarixində Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlıq üzrə Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Eyni zamanda, 2009-cu ilin may ayında Azərbaycan Avropa İttifaqının “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramına qoşulmuşdur. Nəticə etibarilə, xarici ticarətin coğrafiyası əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərədə genişlənmiş və Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində Avropa ölkələrinin rolu həddən artıq yüksəlmişdir. Xarici ticarətin formalaşmasının əsas vəzifələrindən biri regional prioritetlərin seçilməsindən ibarətdir. Dünya təcrübəsini əsasən xarici ticarətdə açıq regionalizm prinsiplərinin tətbiq edilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatına keçidin müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması, iqtisadiyyatın artım tempi və dünya iqtisadiyyatına səmərəli qovuşma xarici ticarət siyasətinin maksimum sərbəstləşdirilməsini tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası xarici ticarət siyasətinin maksimum sərbəstləşdirilməsini həyata keçirir.

Cədvəl 2.4.
İdxalın və İxracın coğrafi quruluşunun ABŞ dolları

Coğrafi regionlar	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi	1665483,7	2626181,2	3515861,1	4211221,8	5266744,0	5713525,3	7169980,9	6123110,5	6600611,6	9755968,7	9652870,6	10712502,5
o cümlədən:												
Avropa	825425,1	1438909,4	2059455,3	2280176,5	3219270,7	3290667,7	4179234,7	3459353,9	3507694,9	5645076,9	4797767,7	6103547,7
Asiya	711650,4	1004541,6	1251063,1	1695910,0	1663111,8	1957418,1	2511626,8	2172821,4	2585183,8	3182139,2	3790729,3	3673393,3
Amerika	111777,8	167454,2	162883,1	171342,2	324257,2	434088,2	431898,7	439271,7	461839,3	891618,5	1004869,5	823642,0
Afrika	5008,7	1517,7	25653,1	52800,8	47497,9	17583,4	36519,2	34132,5	22866,5	14397,3	34741,4	84210,3
Okeaniya	11621,7	13758,3	16806,5	10992,3	12606,4	13767,9	10701,5	17531,0	23027,1	22736,8	24762,7	27709,2

Coğrafi regionlar	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi	2167400,0	2590377,5	3615449,8	4347151,2	6372165,0	6058222,3	47756040,2	14701358,8	21360210,2	26570898,3	23907983,7	23975416,8
o cümlədən:												
Avropa	1678873,4	1991719,6	2306011,0	2753991,1	4038249,4	2283383,2	28377573,1	7636223,9	12626370,6	18999839,4	12649692,4	12933748,7
Asiya	420499,0	529899,5	1273424,7	1507981,1	2211266,4	3293073,9	11398317,6	4510839,8	6354506,9	5019134,1	9198923,3	9573360,5
Amerika	62809,7	66477,5	26970,2	44070,9	106940,8	477613,8	7767313,7	2357761,5	2024235,6	2288621,2	1610830,5	992851,8
Afrika	5215,3	2178,3	8941,7	41091,0	15685,4	1511,3	209848,3	194571,5	328671,5	263141,5	417244,0	475064,9
Okeaniya	2,6	102,6	102,2	17,1	23,0	2640,1	2987,5	1962,1	26425,6	162,1	31293,5	390,9

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-ticarət sahəsində ən mühüm əməkdaşlığından biri də ÜTT ilə qurduğu əlaqələrdir. Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına və çoxtərəfli ticarət sisteminə səmərəli inteqrasiya olmaq, o cümlədən xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə, ÜTT-yə üzv olması istiqamətində işlər aparır və yaxın illər üçün hədəfi məhz bu qurumun tam-hüquqlu üzvü olmaqdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadan kənar qalmaq istəməyən və bunu prioritetlərindən biri kimi qəbul edən Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaqla qlobal ailəyə daha da çox inteqrasiya olunmaq niyyətindədir. Təşkilatla aparılan müzakirələrin predmetini məhz hansı şərtlərin ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını dəstəkləyəcəyi təşkil edir.

Ümumiyyətlə, ötən dövr ərzində ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçid, ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərinin yaxından iştirakı və köməyi ilə bir sıra proqram və layihələrin hazırlanması istiqamətində təqdirəlayiq işlər görülmüşdür.

Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən biri də eyni coğrafi məkanda yerləşən ölkələrdən ibarət olan birliklərin işində iştirak etməkdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlığın mühüm istiqamətləri kimi ölkələrin daha çox eyni inkişaf səviyyəsinə malik olması, ideoloji, tarixi mədəni və dini yaxınlıq amilləri çıxış edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq və regional təşkilatlarla münasibətlərini təhlil edərkən daha çox coğrafi mövqe baxımdan üzv olduğumuz regional təşkilatlarla münasibətlər daha çox üstünlük təşkil edir.

Müasir dövrdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması milli iqtisadiyyatın ölkənin BƏB-də üstünlüklərinə və daxili tələbata uyğun ixtisaslaşmasına və xarici ticarətin bu üstünlüklərin tam və səmərəli reallaşmasına və daxili tələbatın daha dolğun ödənilməsinə xidmət edən siyasətin aparılmasını zəruri edir. Ümumiyyətlə, xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinin intensivləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edilir:

2.3. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət siyasətində iqtisadi xarici iqtisadi təhlükəsizlik və inkişaf amillərinin qiymətləndirilməsi

Məlum olduğu kimi, iqtisadi təhlildə inkişaf amillərinin identifikasiyasına yanaşmalar geniş spektrlə müəyyənləşir. İlk istehsal amilləri ilə yanaşı, müxtəlif xarakterli törəmə amillərdə fərqləndirilir və fərqli meyarlarla qiymətləndirilir. Dissertasiya çərçivəsində Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin formalaşmasına təsir edən iqtisadi inkişaf amilləri kimi, “klassik” amillərlə yanaşı bir sığara digər törəmə amillərdə tədqiqata cəlb edilmişdir. Belə amillərə xarici ticarətin təmin olunması amilləri sırasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən “maddi” amillərdə aid edilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, adətən xarici ticarət siyasəti konsepsiyalarının – azad ticarət və ya proteksionist siyasət modellərinin seçiminə münasibət, amillərin ölkə iqtisadiyyatında önəmliliyi ilə müəyyənləşir. Məsələn, Azərbaycanda yerli istehsalçılar tərəfindən bir sıra məhsulların istehsalını həvəsləndirmək məqsədilə bəzi sahələr üzrə xarici ticarətdə proteksionist siyasət aparılması ilə yanaşı, daxili təlabatı ödəmək və ölkədə istehsal olunmayan məhsulların gətirilməsində azad ticarət siyasətindən istifadə edilir. Bizim təhillər sübut edir ki, bu xüsusda, əlbəttə ölkədə istehsal sahələrində aralıq məhsul kimi istifadə olunan malların idxalında da azad ticarət siyasətindən istifadə olunması məqsəduyğundur.

Dünya təcrübəsində adətən, yeni milli sənaye sahələrinin istehsal etdikləri məhsulları xarici rəqabətdən qorumaq üçün proteksionist siyasətdən istifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən istehsalçılar və yenicə yaranan emaledici sənayelərə dövlət yardımı göstərilməli və bu sahələrdə proteksionist siyasət aparılmalıdır. Belə tədbirlər məhsulların müəyyən keyfiyyət standartlarına cavab verməsinə, ən azı daxili bazarlarda rəqabətə tablı olmasına qədər davam etdirilməlidir. Çünki, azad ticarət şəraitində idxal olunan məhsullar rəqabət qabiliyyəti aşağı olan malların daxili bazardan çıxmasına və yerli istehsalın azalmasına səbəb ola bilər. Lakin, fikrimizcə, azad ticarətin daxili istehsalın azalmasına gətirməsinə yol vermək

indiki şəraitdə məqsədəuyğun deyildir.

İqtisadiyyatın yerli əhalinin məşğulluğunun strukturunda xüsusi çəkisi yüksək olan konkret sahələrində, xüsusi ilə əhalinin zəruri istehlak malları ilə təminatında həmin sahələrin məhsulları mühüm paya malikdirsə və strateji əhəmiyyət daşıyarsa, onda həmin malların idxalına qarşı proteksionist siyasət yeridilməlidir. Lakin, uzun-müddətli dövr ərzində istehsal sahələrinin qorunması üçün proteksionist siyasətdən istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilmir. Bununla əlaqədar olaraq, yeni sahələrin istehsal fəaliyyətində səmərəlilik və məhsullarının rəqabət tablığı təmin edildikdən sonra həmi sahələrdə proteksionizmin azad ticarət siyasəti ilə əvəzlənməsinin həyata keçirilməsi məqsədəmüvafiqdir.

Əmək resurslarına münasibətdə isə, fikrimizcə, ümumiyyətlə proteksionist siyasətin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, bir tərəfdən ölkəmizdə əhalinin təbii inkişaf səviyyəsi müqayisəli göstəricilərə əsasən kifayət qədər yüksəkdir və ona görə də milli əmək bazarında təkilfin dinamikası yaxın gələcəkdə artan xətlə gedəcəkdir. Həmdə nəzərə almaq vacibdir ki, milli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, fikrimizcə, dövlətin əhalinin təbii artım səviyyəsini dəstəkləmək siyasəti strateji baxımdan düzgün və təqdirəlayiq hesab edilməlidir. Digər tərəfdən isə, tədqiqatlar göstərir ki, işçi qüvvəsinin immiqrasiyasına qarşı daxili əmək bazarının qorunması siyasəti, ölkəmizdəki xarici şirkətlərin öz fəaliyyətlərinə yerli əhalini cəlb etməyə sövq edir və bu yolla həmin işçilərin elmi-texnoloji peşəkarlıq səviyyəsi və ya potensialı artırılmış olur (belə ki, dünya təcrübəsinə əsasən əksər hallarda xarici şirkətlər işə götürdükləri yerli işçilərə təlimlər və ixtisas artırma kursları keçirlər). Lakin, qeyd olunmalıdır ki, yaxın illərdə ÜTT-yə üzvlüyü qarşısına məqsəd kimi qoyan Azərbaycan danışıqlar apardığı ölkələrin təkidindən asılı olaraq əmək resurslarının sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün bu sahədə mövcud olan maneələri aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Bu isə, gələcəkdə əmək resursları sahəsində proteksionist siyasətinin ləğv olunmasına və yaxud yumşaldılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsinin xüsusiyyətləri və

İEOÖ-in təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, yüksək kapital tutumlu avadanlıqlara aşağı gömrük rüsumlarının qoyulması və yaxud onların rüsumlardan azad olunması, bu səpkili məhsullara daha iri həcmdə vəsait qoyuluşunu stimullaşdırır. Bunun bariz nümunələri kimi, ölkəmizdə neft, enerji, informasiya kommunikasiya texnologiyaları və digər istehsal və istehsal-infrastruktur sahələrinə son dövrlərdə yönəldilən xarici və daxili investisiyaların xüsusi çəkisinin yüksək olmasını göstərmək olar. Eyni zamanda nəzərə almaq vacibdir ki, əvvəla ÜTT-yə üzv olma prosesi çərçivəsində ölkəmiz ÜTT-nin İnformasiya Texnologiyaları Sazişinə, o cümlədən Tibbi Avadanlıq Təşəbbüsünə tam qoşulmuşdur. Bu işə, həmin sazişdə öz əksini tapmış bütün mal mövqeləri üzrə idxal gömrük rüsumlarının sıfır faizə endirilməsi deməkdir. Bununla yanaşı, Kimyəvi Ahəngləşdirmə və Əzcaçılıq Təşəbbüslərinə də tam qoşulmaq məsələsi nəzərdən keçirilir. Göründüyü kimi, informasiya texnologiyalarının ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində prioritet istiqamətlərdən biri olduğunu nəzərə alaraq, bu sahədə azad ticarət siyasətinin yürüdülməsi məqsədəmüvafiq hesab edilmişdir. Bununla yanaşı, elmi-texniki tərəqqinin və texnologiyaların ölkələrin iqtisadi inkişafında oynadığı əvəzsiz rolu nəzərə alaraq, bu sahədə ölkəmizdə azad ticarət siyasətinin yürüdülməsi məqsəduyğundur.

Tədqiqatlar göstərir ki, geoiqtisadi mövqə Azərbaycanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir edir, ticarəti asanlaşdırır və stimullaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq, tranzit ölkəsi kimi Azərbaycanda idxal, ixrac və tranzit əməliyyatlarında vahid pəncərə sisteminin tətbiq olunması təqdirəlayiq haldır. Vahid pəncərə sisteminin yaradılması beynəlxalq ticarət və yük daşıma ilə məşğul olan biznes dairələri üçün idxal, ixrac və tranzit əməliyyatlarının sərhəddə rəsmiləşdirilməsi proseduralarının asanlaşdırılması, bununla bağlı standartlaşdırılmış məlumat və sənədlərin vahid dövlət qurumu vasitəsilə operativ mübadiləsinə imkan yaradır. Həmçinin, vahid pəncərə sistemini tətbiq edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sistem həm biznes dairələri, həm də hökumət üçün faydalı olmağı ilə yanaşı son nəticədə ölkənin iqtisadi inkişafına öz müsbət töhfəsini verir.

Aparılan tədqiqatlar və dünya iqtisadiyyatının çağdaş inkişaf meyilləri göstərir ki, milli iqtisadi sistemin formalaşmasının müasir mərhələsində, maliyyə resurslarının iqtisadi inkişafa təsiri olduqca əhəmiyyətli və bütövlükdə müsbət qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının son 15 ildə inkişaf dinamikasında maliyyə siyasətinin təhlili sübut edir ki, ilkin mərhələdə xarici maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və son dövrlərdə neft gəlirlərinin səmərəli istifadə edilməsində ehtiyatlı yanaşma bütövlükdə özünü doğrulmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, milli və xarici ekspertlərin ölkəmizdə maliyyə bazarının bəzi segmentlərinin, xüsusən ilə qiymətli kağızlar bazarının və qismən, sığorta və bank xidmətləri bazarlarının nisbətən zəif inkişaf etməsi haqqında fikirlərini dəstəkləməklə yanaşı, həm də bu səbəbdən hökumətin, həmin sektorun xarici rəqabətdən qorumağa yönəlmiş proteksionist siyasətini düzgün hesab edirik. Müvafiq qanunvericiliyin və təcrübənin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda xarici bankların birbaşa filiallarının açılmasına müəyyən məhdudiyət qoyulmuş və yerli bankların xarici maliyyə bazarları ilə işbirliyi sərt rəqlamentləşdirilir. Son dünya maliyyə böhranın nəticələri belə təcrübənin yüksək səmərəliliyini sübut etmişdir. Lakin, dissertasiya çərçivəsində aparılan tədqiqatların, həmçinin dünya təcrübəsi və beynəlxalq maliyyə-iqtisadi təşkilatların, o cümlədən dünya ticarət sisteminin çoxtərəfli tənzimlənməsinin yeni institutsional iştirakçısı – böyük iyirmiliyin, dünya maliyyə sisteminin tənzimlənməsinə yeni yanaşmalarının mahiyyətini nəzərə alaraq, ölkəmizin maliyyə - bank sektorunda da yaxın illərdə azad ticarət siyasətinin yürüdülməsi və bu sahənin tam liberallaşdırılması zəruri olacaqdır. Bu həm ölkəmizdə milli maliyyə strukturlarının, o cümlədən dövlət büdcəsi və digər dövlət fondları və təşkilatlarının dünya miqyasına çıxış biləcək səviyyədə güclənməsi və faktiki olaraq Azərbaycan kapitalının xaricə hərəkətinin başlanması ilə şərtlənir. Digər tərəfdən bu yerli və xarici banklar arasında rəqabətin təmin olunmasına və ÜTT-yə üzv olan ölkələr tərəfindən bu sahədə liberallaşdırmanın aparılması tələblərinə uyğun olardı.

Azərbaycan zəngin təbii, xüsusən enerji və karbohidrogen ehtiyatlarına və

münbit torpaqlara malikdir¹³. Təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə, respublikada məhsuldar qüvvələrin inkişafına sərf olunan vaxtı qısaltmağa imkan verir. Təbii şərait və resurslar sənayenin inkişafına müxtəlif təsir göstərir, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı üçün xüsusi amil kimi çıxış edirlər.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafının təbii ilkin şərtlərinin öyrənilməsi, istehsalı səmərəli yerləşdirməyə və onun ərazi təşkilini təkmilləşdirməyə imkan verir, ildən-ildə müxtəlif təbii ehtiyatların mənimsənilməsini gücləndirir. Onların bazasında öz strukturuna, inkişaf istiqamətinə, ixtisaslaşmasına və miqyasına görə mürəkkəb rayondaxili, rayonlararası ərazi-istehsal kompleksləri meydana gəlir.

Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının çox mühüm hissəsi mineral-xammal ehtiyatlarının payına düşür. Bunun da əsas hissəsini neft və qaz təşkil edir. Azərbaycan neft və qazdan başqa digər mineral-xammal ehtiyatları ilə də zəngindir ki, bura da qara, əlvan və nadir metal filizləri, qeyri-filiz xammalı və tikinti materialları, yeraltı şirin, mineral termal və sənaye (yodlu-bromlu) əhəmiyyətli su ehtiyatları və s. daxildir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları vardır. Bu xüsusda, iqtisadi inkişaf amili kimi təbii resurslar ölkəmizin xarici ticarət siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, Azərbaycan ənənəvi olaraq xam neftin ixracatçısı kimi çıxış edir.

Cari global iqtisadi və maliyyə böhranları ərəfəsində ÜTT, BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı, Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatlar təbii resursların ixracı sahəsində azad ticarət siyasətinin yürüdülməsini məqsədemüvafiq hesab etmişlər. Belə ki, böhranlar ərəfəsində ölkələr əsas etibarilə himayədarlıq siyasətinə meyl edirlər. Lakin, aparılan tədqiqatlar ticarətin açıqlığının iqtisadi inkişafa müsbət töhfə verdiyini qeyd edir. Qloballaşma şəraitində elm və texnologiya tutumlu məhsulların üstün mövqelərə keçməsi ilə əlaqədar olaraq

¹³ Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, "Ölkədə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bu sahədə mövcud vəziyyətin analitik təhlili və tövsiyələrin hazırlanması" adlı tədqiqat işi layihəsinin yekun hesabatı, Bakı, 2003

rəqabət mübarizəsinin ifrat dərəcədə kəskinləşməsi, xarici ticarət siyasətinin dinamikliyi və çevikliyinin obyektiv xarakter kəsb etməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın ixracının əsas hissəsini xammal (əsasən neft) təşkil edir və bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizdə bu sahədə azad ticarət siyasətinin yürüdülməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Qeyd edilməlidir ki, ölkəmiz dünyanın bir sıra qabaqcıl ölkələri ilə neft və qaz müqavilələri imzalamışdır və bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan enerji resurslarının dünya bazarlarına davamlı əsasda çatdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar isə, enerji resurslarının ixracı sahəsində azad ticarət siyasətinin yürüdülməsini zəruri məsələyə çevirmişdir. Bununla yanaşı, ölkəmizin ÜTT-yə üzv olma prosesində olduğunu və xarici ticarət rejimində mövcud olan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasının sözügedən təşkilatın apardığı fəaliyyətdə əsas məsələlərdən biri olduğunu nəzərə alsaq, təbii resursların (strateji məhsullar istisnaqlıq təşkil edir) ixracı və idxalında azad ticarət siyasətinin yürüdülməsi faydalı və səmərəlidir.

Dünya ölkələrinin müvafiq təcrübəsinin sistemli təhlili göstərir ki, idxal tarifləri ölkədə iqtisadi rifah dərəcəsini aşağı salır, istehsalçıların xərclərini artırır və məşğulluğun səviyyəsini azaldır. Bu xüsusda, bir sıra təbii resursların sənaye istehsalında əsas xammal kimi istifadə olunduğu, bunun səmərəliliyin və məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına, həmçinin davamlı iqtisadi inkişafa müsbət təsir etdiyini nəzərə alaraq, ölkəmizdə idxalda da azad ticarət siyasətinin yürüdülməsi məqsədəmüvafiqdir. Nəticə etibarilə, idxalın liberallaşdırılmasından istehlakçılar da faydalanmış olurlar.

Azərbaycan ildən-ilə digər ölkə və regionlar üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar istehsalında öz xüsusi çəkisini artırır, eyni zamanda ictimai əmək bölgüsü və ölkələrarası əmək bölgüsü daha da dərinləşdir, təsərrüfatların ixtisaslaşması və kompleks inkişafı güclənir¹⁴. Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrinin güclənməsi əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Əmək bölgüsünün

¹⁴ Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, "Ölkədə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bu sahədə mövcud vəziyyətin analitik təhlili və tövsiyələrin hazırlanması" adlı tədqiqat işi layihəsinin yekun hesabatı, Bakı, 2003

dərinləşməsi təbii sərvətlərin mənimsənilməsini və müxtəlif sənaye sahələrinin yaranmasını təmin etməklə, məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində güclü dəyişiklik etmiş, iqtisadi əlaqələrin daha da təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaratmışdır.

Təbii və əmək resurslarının daha səmərəli istifadəsinə əsaslanan respublikalar-arası əmək bölgüsü iqtisadi əlaqələrin dinamikliyi və xarakterini müəyyən edir. Təbii-iqlim və torpaq şəraiti, mineral-xammal və yanacaq-energetika resursları - bütün bunlar respublika və iqtisadi rayonların sənayesi və kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasını müəyyən edir. Hazırda, Azərbaycan yanacaq-energetika, maşınqayırma, neft-kimya sənayesi inkişaf etmişdir ki, bu da bilavasitə neft və qazın çıxarılması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən isə, iqtisadiyyatın tələbatını ödəmək üçün qara və əlvan metallurgiya inkişaf etmişdir. İldən-ilə müxtəlif təbii sərvətləri hasil etməklə onların bazasında öz inkişaf istiqamətinə, ixtisaslaşma və miqyasına görə mürəkkəb ərazi-istehsal kompleksləri meydana gəlmişdir.

Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi və torpaq-iqlim xüsusiyyətlərinə malik olması burada kənd təsərrüfatı üzrə də böyük həcmdə potensialın olmasını göstərir. Belə ki, pambıq, üzüm, tütün, biyan, zeytun, qoz-fındıq, zəfəran və s. bu kimi qiymətli bitkiçilik məhsullarının, eləcə də çox əhəmiyyətli heyvandarlıq məhsullarının – yun, arıçılıq məhsulları, barama, gön-dəri xammalı və s. istehsalı üzrə ölkənin bütün regionları geniş imkanlara malikdir. Bundan başqa, əlverişli təbii-iqlim şəraiti burada bir-çox təbii və yabanı müalicəvi bitkilərinin yetişdirilməsinə imkan verir ki, bunlar da əczaçılıq məhsullarının istehsalında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda istehsal edilən pambıq, tütün, bəzi meyvə-tərəvəz məhsulları (xüsusilə qoz-fındıq və s.), çay kimi bitkiçilik məhsulları, eləcə də bəzi heyvandarlıq məhsulları – yun, barama, gön-dəri xammalı və s. ixrac yönümlü məhsullardır (Cədvəl 2.3.). Ölkənin əlverişli təbii-iqlim xüsusiyyətlərinə malik olması bu kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə böyük həcmdə ixrac potensialının olmasını şərtləndirir.

Cədvəl 2.5. İxracın əmtəə strukturu. min ABŞ dolları

Mal qrupları	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi	6058222,3	47756040,2	14701358,8	21360210,2	26570898,3	23907983,7	23975416,8
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	1708,4	1223,0	665,8	547,3	657,1	682,3	1851,1
Bitki mənşəli məhsullar	193321,0	252106,9	227607,9	190337,2	268816,9	308055,5	301706,8
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	82953,9	123422,2	128867,5	188255,5	173756,9	221766,0	227883,6
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	229573,8	156236,7	170431,2	214202,9	273849,4	301703,3	346815,2
Mineral məhsullar	4934618,4	46369543,5	13644201,8	20119943,9	25112498,4	22281145,2	22255821,0
Kimya sənaye məhsulları	93039,0	107627,3	33714,6	47886,7	120123,5	174585,0	57169,6
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	71456,8	123781,2	60850,4	84664,1	124021,0	108989,0	122615,5
Emal olunmamış gön, aşılınmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	9730,0	10589,8	7838,6	11798,5	11028,7	14091,7	17173,8
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	1617,5	1944,3	942,6	1053,2	837,5	2017,9	1461,3
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	2778,9	3078,2	2476,3	4073,9	14553,5	12264,1	12383,9
Toxuculuq materialları və məmulatları	60578,3	44019,7	45448,0	42785,2	58056,0	52573,6	58214,7
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	192,0	64,9	159,2	33,1	444,7	494,7	225,4
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	813,9	4989,4	1191,4	1386,6	3972,2	2691,1	3667,9
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	136,8	88,2	26215,3	82713,3	92093,3	81536,5	73417,8
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	181724,8	363556,4	121201,9	126221,4	231592,8	218426,3	187565,6
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	47 898,8	46 189,6	29 599,2	38 585,9	52 008,3	53 946,2	57 575,9
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	101 360,2	130 472,8	171 387,7	181 123,2	6 826,9	42 380,6	107 397,0
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	13 349,2	3 648,8	5 304,8	7 019,0	7 278,7	5 641,7	9 382,2
Müxtəlif sənaye malları	9 812,3	9 632,2	6 745,1	4 611,7	3 688,6	2 327,3	1 419,9

Cədvəl 2.3. İdxalın əmtəə strukturu. min ABŞ dolları

Mal qrupları	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi	5713525,3	7169980,9	6123110,5	6600611,6	9755968,7	9652870,6	10712502,5
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	47929,6	51520,5	65727,5	86215,9	118678,7	113791,2	128862,8
Bitki mənşəli məhsullar	376179,9	519547,2	313928,2	437424,0	519598,0	500125,7	548446,9
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	48593,3	73525,2	72446,6	93706,1	95064,2	107217,3	75563,1
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	438831,6	486012,9	519619,3	616372,1	659761,8	721279,1	813625,8
Mineral məhsullar	305187,6	336807,4	172194,4	208159,5	237821,0	307686,3	358236,9
Kimya sənaye məhsulları	335705,0	438000,2	402386,8	437889,4	625695,7	662506,0	751263,3
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	178345,8	240405,3	169660,1	225455,2	358239,6	427263,5	346943,3
Emal olunmamış gön, aşılınmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	1932,1	2647,9	3074,6	2742,4	4036,1	4474,2	4975,9
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	73329,1	84279,2	86515,5	164966,6	258307,5	274864,7	280017,8
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	95015,8	131830,9	129149,8	127093,3	131485,8	114063,0	117384,1
Toxuculuq materialları və məmulatları	56318,3	59279,2	52851,5	61035,3	74879,7	80093,4	93827,4
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	14131,7	10133,7	8100,1	7103,9	8444,6	9380,7	11457,7
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	133931,1	173129,4	156389,8	201715,4	215273,7	235902,2	199237,9
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	1235,3	7699,7	21138,1	13671,4	29500,1	16068,2	929743,7
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	705395,4	764269,8	663728,3	925168,1	1331597,0	1467525,8	1301316,9
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	1726043,8	2208273,1	2132293,7	1903199,7	3035421,1	2629257,3	2758292,5
Quru nəqliyyat vasitələri, uçuş aparatları, üzən nəqliyyat vasitələri	883760,3	1218674,6	776714,9	796946,3	1689792,1	1414854,2	1435907,4
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	176369,9	230138,8	216092,5	174679,8	198674,2	344213,8	318466,6
Müxtəlif sənaye malları	65908,3	108968,2	68505,7	94249,8	152018,6	212349,2	204392,8

Azərbaycan zəngin təbii ehtiyatlarla yanaşı bu ehtiyatlara əsaslanan bir-sıra istehsal və xidmət sahələri üzrə də böyük potensiala malikdir. Belə ki, ölkədə yanacaq-energetika, kimya və neft-kimya, maşınqayırma, metallurgiya, yüngül və yeyinti sənayesinin inkişaf etmiş sahələri, həmçinin rabitənin və nəqliyyatın bütün növlərinin müəyyən səviyyədə inkişaf etmiş şəbəkəsi mövcuddur.

Ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan yanacaq-energetika sənayesi neft-qazçıxarma, neft emalı və elektroenergetika sənayesi sahələri ilə təmsil olunur. Bu sənayenin aparıcı sahəsi olan neft-qaz çıxarma sənayesinin mövcud infrastrukturunu 1994-cü ildən etibarən dünyanın aparıcı şirkətləri ilə əməkdaşlıq nəticəsində daha da modernləşdirilərək inkişaf etdirilmişdir ki, bu da neft və qaz hasilatının və emalının keyfiyyətli şəkildə artırılmasına şərait yaratmışdır.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı xammalı əsasında fəaliyyət göstərən emaledici sənaye sahələri – yüngül və yeyinti sənayeləri Azərbaycanın qədim və ənənəvi sahələrindən olmaqla, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı baxımından mühüm potensiala malikdir. Respublikamızda emal sənayesinin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün kifayət qədər kənd təsərrüfatı xammalı bazası mövcuddur. Bundan başqa bu xammal resurslarına və onların emalına əsaslanan müəssisə və istehsalların çoxu ən gəlirli və tez xərcini çıxaran sayılır. Ölkənin yüngül sənaye müəssisələri əsasən pambıq, yun, barama və gön-dəri xammalı məhsullarının emalına əsaslanır.

Yaxın illərdə sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd Respublikada elmtutumlu və yüksək texnologiyalı, rəqabətə davamlı və ixrac yönümlü, dünya standartlarına cavab verən sənaye məhsullarının istehsal edilməsinə və dövlət dəstəyi tədbirlərinin genişləndirilməsi, sənaye kompleksində dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, investisiya mənbələrinin və resurslarının müəyyənləşdirilməsi və artırılması, təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi və sənayenin davamlı inkişafa nail olmaqdan ibarətdir.

Neft sektorunun dinamik inkişafı və regionların enerji daşıyıcıları ilə

təminatının yaxşılaşdırılması, eyni zamanda qeyri-neft sektorunda yaradılan əlverişli investisiya mühiti, aparılan özəlləşdirmə prosesi, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyi və digər islahatlar qeyri-neft sahələrinin daha intensiv inkişafını təmin edəcəkdir.

Azərbaycan ənənəvi olaraq neft emalı, kimya, maşınqayırma sənayesi məhsullarının, kondisionerlərin, soyuducuların, pambıq və digər məhsulların ixracatçısı kimi çıxış edir. Əgər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı səmərəli işləyə biləcək yüngül və yeyinti istehsal sahələrinə əsas yaradırsa, neft bütün iqtisadiyyatın ayağa qalxmasında, kimya və ağır sənayenin yenidən qurulub inkişaf etdirilməsində böyük imkanlara malikdir. Müxtəlif ölkələrlə neft hasilatı haqqında uzun-müddətli müqavilələrin bağlanması ilə yanaşı, neft kimyası və kimya sənayesinin də bu gün qısa müddətdə müasirləşdirilməsi ən vacib məsələlərdəndir. Qeyd olunmalıdır ki, neft maşınqayırmasında ölkəmizin bu gün hər bir geriliyinin dəf olunması gələcəkdə çox müşküləşəcəkdir. Bazar itiriləndən sonra yeni bazar tapmaq müasir rəqabət şəraitində daha da çətinləşəcəkdir. İxrac olunan yanacaq-xammal ehtiyatlarının emal səviyyəsinin yüksəldilməsi dünya bazarında onu daha yüksək qiymətlə reallaşdırmağa imkan verə bilər. Azərbaycanın neftdən başqa da böyük potensialı olan sahələrdən biri də əlvan metallurgiya sənaye sahələridir. Alüminium istehsalı və onun məhsullarının çeşidlərinin artırılması nisbətən daha az problemlə məsələdir, lakin onun inkişafına da ciddi fikir verilməlidir. Bu sahəyə xarici və daxili kapitalın yönəldilməsinin ön sıraya çəkilməsi faydalı olardı. Dünya bazarlarında ciddi tələbatı olan alüminium istehsalının qısa müddətdə bərpa edilib genişləndirilməsi, onun prokat istehsalının və başqa məhsul çeşidlərinin artırılması ölkə iqtisadiyyatının əvəzənməz ehtiyatlarındandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pambıq, tərəvəz və meyvəçilik məhsullarının xarici istehlak üçün ixtisaslaşması və bu sahələrin müasir səviyyədə aparılan məqsədyönlü fəaliyyətin intensivləşməsinin, bu sahəyə qulluq edən və onunla əlaqədar infrastrukturun gələcək inkişafının, onların xarici standartlar səviyyəsinə qaldırıl-

masının böyük əhəmiyyəti vardır. Pambıq Azərbaycanın neftdən sonra ən böyük strateji məhsulu hesab olunur. Hazırda Azərbaycan pambığı dünyanın 20-dən artıq ölkəsinə (ABŞ, İngiltərə, İsveçrə, Çin, Türkiyə və s.) ixrac olunur. Kənd təsərrüfatının ikinci aparıcı sahəsi üzümçülük hesab olunur. Bu sahənin dirçəldilməsi xarici bazarlara rəqabət qabiliyyətli malların çıxarılmasına şərait yaratmış olar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ümumiyyətlə bitkiçilik məhsulları üzrə Azərbaycanın müqayisəli üstünlüklərinin olduğunu göstərir. Bununla bərabər, aparılan tədqiqatlar ölkənin heyvandarlıq məhsulları üzrə daha böyük müqayisəli üstünlüklərə malik olduğunu müəyyən etmişdir. Xüsusilə maldarlıq sahələri həm südlük, həm də ətlik istiqamətlər üzrə hazırda da kifayət qədər rəqabət qabiliyyətlidir. Bununla belə, südlük istiqamət üzrə perspektivdə məhsuldarlığın daha yüksək səviyyəsinə nail olmaq olar. Qoyunçuluğun ətlik istiqaməti hazırda da rəqabət qabiliyyətli olsa da, südlük-yunçuluq istiqamətləri üzrə mövcud məhsuldarlıq səviyyəsi aşağıdır. Buna görə də qoyunçuluğun südlük-yunçuluq istiqamətləri üzrə yalnız ideal praktika şəraitində müqayisəli üstünlüyə nail olmaq mümkündür. Quşçuluğun da yalnız ətlik istiqaməti üzrə hazırkı rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsi yüksəkdir və gələcəkdə daha da yüksəltmək üçün kifayət qədər potensial vardır. Milli heyvandarlıq sektoru üçün təhlükəli olan hallardan biri kimi qeyd edilməlidir ki, əgər yeni zavodlar tikilərsə və ya hazırkı müəssisələr tam gücü ilə işləyərsə, hazırda idxal edilən süd tozundan istifadə etməklə pastersiz edilmiş süd, kərə yağı və pendir istehsalı emal sənayesinin ən yüksək müqayisəli üstünlüyə malik olan istehsal sahələrinə çevrilə bilərlər. Adıçəkilən sahələrdən başqa, unlu qənnadı məmulatları, pivə, un, fermentləşdirilmiş tütün, alma şirəsi, ət emalı, şərabçılıq, toyuq əti istehsalında da yaranan əlavə dəyər istifadə olunmuş resurslara nisbətdə kifayət qədər yüksəkdir (Cədvəl 2.4.). Müqayisəli üstünlük tədqiqatları məhz adıçəkilən sahələrin yaxın gələcəkdə yerli emal sənayesinin aparıcı sahələrinə çevriləcəyini güman etməyə əsas verir. Təbiidir ki, iqtisadi siyasət tədbirləri də ilk növbədə bu sahələrin stimullaşdırılmasına yönəlməlidir.

Cədvəl 2.7.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə məhsuldarlıq səviyyəsinin dünya ölkələri müqayisəsi

Məhsulun adı	Ölçü vahidi	Məhsuldarlıq göstəricisi			
		Ölkə üzrə	Dünya üzrə orta	Dünya üzrə minimum	Dünya üzrə maksimum
Qoyun-keçi südü	Hg/An	500,0	1446,9	126,0	8415,0
İnək südü	“	10,8	21,3	1,0	98,7
Meyvə	Hg/Ha	80,0	70,0	3,2	362,5
Bostan məhsulları	“	51,4	91,7	8,9	326,3
Pambıq	“	17,5	15,8	1,4	47,8
Üzüm	“	55,0	80,1	4,8	225,1
Tərəvəz	“	327,8	130,6	8,2	771,8
Buğda	“	25,8	30,4	3,0	90,7
Düyü	“	57,1	35,7	7,5	96,6
Arpa	“	21,6	27,1	2,5	78,7
Qarğıdalı	“	44,1	35,8	1,2	200,0
Çovdar	“	8,3	26,7	1,0	96,9
Yulaf	“	15,0	24,2	1,1	101,5
Tütün	“	31,0	20,6	3,4	433,3
Kartof	“	141,6	175,8	20,0	484,0
Çay	“	2,8	14,8	2,8	84,7

Beləliklə, aparılan qiymətləndirmələr göstərir ki, Azərbaycanda istehsal edilən kənd təsərrüfatı və emalı sənayesi məhsullarının əksəriyyəti müqayisəli üstünlüklərə malikdirlər. Bu isə, ölkədə rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı sektorunun formalaşdırılması üçün mühüm əsas olmaqla, ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü təmin etməsi və eləcə də dünya aqrar bazarında fəal şəkildə iştirak etməsi üçün potensial imkanların olmasını göstərir.

Qeyd edilməlidir ki, perspektiv dövrdə idxal siyasəti təkcə əhalinin cari tələbatlarının ödənilməsinə və mövcud istehsalın sabit vəziyyətdə saxlanılmasına deyil, eləcə də iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, onun səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədlərinə də xidmət etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın idxalının tərkibində əsas yeri istehlak məhsulları tutur. Bu növ məhsulların içərisində xüsusi çəkiyə malik olan yeyinti məhsullarının idxalını məhdudlaşdırmaqla idxalın strukturunu optimallaşdırmaq üçün gələcək dövrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək məhsuldarlığa malik sortlarının toxumlarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanılması və emalı şəraitinin

yaxşılaşdırılması üçün avadanlığın, eləcə də təsərrüfatların təchiz olunması və inkişafı üçün yüksək səmərəli texnikanın alınmasına nail olmaq lazımdır.

Maşın və avadanlıq idxalında, perspektiv dövrdə sənayenin hasiledici və emaledici sahələri üçün maşın, nəqliyyat vasitələri və texnoloji avadanlığın hazır növlərinin alınmasına nisbətən, daxili və dünya bazarlarında məhsullarına böyük tələbat olan perspektiv istehsalların təşkili və genişləndirilməsi üçün kompleks texnoloji avadanlığın və lisenziyaların idxalına daha çox üstünlük vermək lazımdır. İdxalın səmərəliləşdirilməsi üçün respublikamızın iqtisadiyyatında istehlak olunan və idxal qiymətlərinə nisbətən daha az məsrəflərlə istehsal oluna bilən material və yarımfabrikatların yerli istehsalının təşkil edilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Gələcək dövrdə Azərbaycanın xarici ticarətinin başlıca vəzifəsi dünya bazarlarında əsasən xammal və materiallarla tutduğu mövqeləri tədricən rəqabət qabiliyyətli hazır məhsullarla əvəz etmək, istehsal mexanizmini texniki cəhətdən yenidən qurmaq yolu ilə ixrac potensialını artırmaq və bu əsasda xarici bazarda mövqeləri möhkəmləndirməkdən ibarət olmalıdır. İxrac potensialının artırılmasının başlıca şərti isə respublika sənayesində məhsul istehsalının keyfiyyətini və məsrəflərini dünya bazarında rəqabətin tələblərinə və şərtlərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə məhsul istehsalını və keyfiyyətini dünya standartlarına yaxınlaşdırmaq zəruridir. Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, ölkəmiz bir sıra ölkələr tərəfindən (ABŞ, Avropa İttifaqı, İsveçrə, Kanada, Yaponiya və s.) təklif edilmiş Ümumiləşdirilmiş İmtiyazlar Sistemindən (GSP) bəhrələnir. Bu isə öz növbəsində, müvafiq milli məhsullarımızın bu ölkələrin bazarlarına rüsumsuz ixrac edilməsini nəzərdə tutur.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏT SİYASƏTİNİNDƏ XARİCİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ İQTİSADI İNKİŞAF AMİLLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

3.1. Xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılmasında iqtisadi inkişaf amillərinin kombinasiyasının zəruriliyi

Azərbaycanın xarici ticarət rejiminə sahəsində liberal xarici ticarət siyasəti yürüdür. Bu xüsusda, Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. O, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, iqtisadi maraqların uzlaşdırılmasından, uyğunlaşdırılmasından, qarşılıqlı təminat mexanizminin yaradılmasından və onun qorunmasından ibarətdir. Azərbaycan dövləti Şərqlə Qərb arasındakı münasibətlər sistemində özünəməxsus yer tutmasını təmin etmək üçün region dövlətlərinin köklü mənafeələrinə və maraqlarına toxunmamaq şərtilə çox şaxəli və tarazlaşdırılmış xarici ticarət siyasəti həyata keçirir.

İdxal və ixracda məhdud sayda qeyri-tarif məhdudiyətləri vardır. Neftdən və bir sıra digər strateji xammallardan (yerli istehsalın tələbatını ödəmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan qara və əlvan metal qırıntı və tullantılarının ixracına müvəqqəti olaraq qeyri-tarif tədbirləri tətbiq olunur) başqa ixraca məhdudiyətlər yoxdur. Belə ki, 1997-ci ildən etibarən ixrac olunan mallara ixrac rüsumları tətbiq olunmur. Hal-hazırda, yalnız tibbi avadanlıq, tibbi ləvazimat və humanitar mallara gömrük rüsumu tətbiq edilmir. Azərbaycanda etil spirti, alkoqollu içkilər və tütün məhsulları üçün kvota qoyulmuşdur. Spirti içkilər və tütünün idxalına lisenziya tələb olunur. Eyni zamanda, heyvan mənşəli ərzaq məhsullarının idxalı üçün də lisenziya tələb edilir. Həmçinin, hökumət bəzi strateji malların (neft məhsulları, pambıq, elektrik enerjisi və qeyri-dəmir metallar) ixracını tənzimləyir. Neft ixraclarına xüsusi vergi tətbiq olunur. Ölkədən incəsənət əsərləri, silahlar, partlayıcı maddələr, radioaktiv materiallar və tullantılar, narkotiklər və psixotik dərmanların ixracı qadağandır.

İqtisadi inkişaf amillərinin xarici ticarət siyasətinin formalaşması və reallaşması prosesində mühüm rolu vardır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hər bir

iqtisadi inkişaf amilinin xarici ticarət siyasətinə təsiri müxtəlif və çoxcəhətlidir. Bu baxımdan Azərbaycan reallıqları əsasında aparılmış araşdırmalardan çıxış edərək hesab edirik ki, iqtisadi inkişaf amillərinin xarici ticarət siyasətinə təsiri baxımından onların prioritetlik dərəcəsinə uyğun olaraq mütləq sıralanması məqsədəuyğun deyildir, çünki bir-birilə sıx və üzvi surətdə bağlı olan iqtisadi inkişaf amillərinin nəticəyə təsir mövqeyi dəyişə bilər. Lakin, təsnifatından və xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq iqtisadi inkişaf və xarici ticarət siyasətində arzu olunan nəticələrin əldə olunması üçün onların kombinasiyası zəruridir. Eyni zamanda, nəzərə almaq vacibdir ki, xarici ticarət siyasətinin rasionallığının təmin edilməsi üçün iqtisadi inkişaf amillərinin qarşılıqlı fəaliyyəti və bir-birini tamamlaması təmin edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, xarici ticarətdə arzu edilən səmərəliliyə nail olmaq üçün bütün iqtisadi inkişaf amillərinə sistemli surətdə yanaşılmalıdır.

Qloballaşma şəraitində elm və yüksək texnologiya tutumlu məhsulların üstün mövqelərə keçməsi ilə əlaqədar rəqabət mübarizəsinin ifrat dərəcədə kəskinləşməsi xarici ticarət siyasətinin dinamikliyinin və çevikliyinin artırılmasını obyektiv zərurətə çevirmişdir. Başqa sözlə, nəzərə alınmalıdır ki, xarici ticarət sferasında müşahidə edilən mövqe dəyişkənliyinin əsas istinad nöqtəsi rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsinə söykənir.

Sistemli transformasiya dövrünü yaşayan ölkələrdə xarici ticarət siyasətinin və fəaliyyətinin kompleksliyinin təminatı daha çox sayda amillərin birbaşa təsiri altında reallaşır. Belə ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə xarici ticarət, bütövlükdə iqtisadi siyasətlə daha üzvü vəhdətdə formalaşır. İqtisadi islahatların daha da dərinləşməsi prosesində xarici ticarətin və iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması, ticarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, xarici ölkələrə məhsul satışında müəssisələrin fəaliyyətinin sərbəstləşdirilməsi, valyuta ehtiyatlarının və ixrac potensialının artırılmasında onların marağının gücləndirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas xəttini təşkil edir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamız üçün nisbətən yeni olan bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər bazar

islahatlarının mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, müasir mərhələdə xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin böyük əksəriyyəti qeyri-dövlət sektoruna məxsus olan subyektlər tərəfindən aparılır. Ölkəmizdə ixrac-idxal və valyuta əməliyyatları üzərində hərtərəfli dövlət nəzarəti xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi sistemi ilə əvəz edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən müəssisə və firmalar bu tənzimləmə sistemində böyük sərbəstlik qazanmışlar. Lakin iqtisadi inkişafda prioritet sektorların seçilməsi və həmin sferada struktur yenidən qurmanın aparılması təmin etmək məqsədi ilə nəticə etibarilə proteksionist mühafizə ön plana çəkilmişdir. Bizim qiymətləndirmələrə görə isə, bu hal daxili bazarda rəqabət mühitinin formalaşmasına mənfi təsir göstərəcək və bütövlükdə iqtisadi səmərəliliyi aşağı salmaqla məhsulun həm xərc tutumunun yüksəlməsinə, həm də onun rəqabət qabiliyyətliliyinin azalmasına səbəb olacaqdır.

Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatın xarici amillərlə əlaqəliliyi, qarşılıqlı asılılığı baxımdan və xarici ticarət sahəsində səmərəliliyin əldə olunması üçün 2 əsas iqtisadi inkişaf strategiyasını- iqtisadiyyatın ixrac yönümlülüyünün yüksəldilməsini nəzərdə tutan inkişaf strategiyası və idxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin inkişaf strategiyasını fərqləndirmək lazımdır¹⁵.

Bu strategiyalardan hansı birinin seçilməsi mahiyyət etibarilə müvafiq xarici ticarət konsepsiyasının formalaşdırılması deməkdir. Buna görə də, Azərbaycanın mövcud potensialı baxımından bunlardan hansının daha məqsədemüvafiq olduğunu araşdırmaq zəruridir. Bu xüsusda, əsas diqqət dünya bazarlarında Azərbaycan mallarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və idxalın və ixracın səmərəli strukturunun formalaşdırılmasına yetirilməli, xarici ticarətin struktur modernləşdirilməsində dövlət yaxından iştirak etməlidir.

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, ölkənin xarici ticarət siyasəti yuxarıda adları çəkilən amillərin prioritetliyi, miqyaslılığı, ayrı-ayrı ünsürlərinin nisbətindən asılı olaraq formalaşır yaxud formalaşdırılır. Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizin

¹⁵ Gerald M.Meier, James E.Rauch, Leading issues in economic development, 7th edition, Oxford University Press Inc., New York, 2000, page: 184-188

xarici ticarət siyasətinin formalaşmasında aşağıdakı tədbirlərin görülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, xüsusən neft gəlirlərindən qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün istifadə olunmasının daha da intensivləşdirilməsi.

- Bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında və xarici iqtisadi əlaqələr sferasında liberallaşdırmanın davam etdirilməsi, biznesin inkişafı üçün əsaslı şəraitin yaradılması, inhisarçılığın aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi. Ölkəmizdə davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, xarici ticarət və bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatını neftin dünya bazarındakı konyuktura vəziyyətindən asılı etməmək üçün iqtisadiyyatda liberallaşmanın davam etdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrə mane olan qeyri-tarif metodlarının aradan qaldırılması və tariflərin daha da aşağı salınması həyata keçirilməsi zəruridir.

- Regionların iqtisadi inkişafına nail olunması. Son illər Azərbaycan regionlarında “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı” üzrə Dövlət Proqramı çərçivəsində xeyli iş görülür, yerlərdə yeni müəssisələr qurulur və infrastruktur yeniləşir.

- Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması.

- İnnovasiya fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi. Bu proses əsasən sənayedə özünü daha çox göstərməlidir. Bu xüsusda, dövlətin innovasiya fəaliyyətini gücləndirmək üçün güzəştli kreditlərin verilməsi və lizinq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsini təmin etməyə xüsusi diqqət yetirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə son nəticədə ölkədə sənaye mallarının ixracının artmasına və idxal edilən malların daha ucuz yerli istehsal malları ilə əvəz olunmasına gətirib çıxaracaqdır.

- İxrac fəaliyyəti ilə məşğul olan firmalar və onların istehsal etdikləri mallar barədə məlumatların müxtəlif dillərdə kataloqunun hazırlanması və

internet saytlarında yerləşdirilməsi. Həmçinin, yerli sahibkarların beynəlxalq sərgilərdə səmərəli iştirakını təmin etmək və Azərbaycanda xarici firmaların iştirakı ilə sərgilər təşkil etmək xarici ticarəti genişləndirmək üçün ən zəruri məsələlərdəndir.

- Azərbaycanda ixracın inkişafını, potensial müqayisəli üstünlüklərinin aşkar edilməsini əhatə edən Dövlət Proqramının hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bu baxımdan, İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun və Sənaye-Ticarət Palatasının fəaliyyəti gücləndirilməlidir. Dünya bazarında daha çox tələbat duyulan və digər ölkələr tərəfindən ixrac edilən, lakin Azərbaycanda istehsal edilməsi səmərəli və mümkün olan malların istehsal edilməsinə şərait yaradılmalıdır.

İqtisadi islahatların daha da dərinləşməsi prosesində xarici ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılmasını, xarici ticarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, xarici ölkələrə məhsul satışında müəssisələrin fəaliyyətinin sərbəstləşdirilməsi, respublikanın valyuta ehtiyatlarının və ixracat potensialının artırılmasında onların marağının gücləndirilməsi iqtisadi sahədə dövlət siyasətinin əsas xəttini təşkil edir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici iqtisadi, o cümlədən xarici ticarət siyasətinin formalaşması və inkişafı baxımından respublikamız üçün tamamilə yeni olan bu sahədə həyata keçirilən islahatlar bazar islahatlarının mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Nəticədə müasir mərhələdə xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin böyük əksəriyyəti qeyri-dövlət sektoruna məxsus olan subyektlər tərəfindən aparılır. İxrac-idxal və valyuta əməliyyatları üzərində mövcud olan hərtərəfli dövlət nəzarəti xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi sistemi ilə əvəz edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən müəssisə və firmalar bu tənzimləmə sistemində böyük sərbəstlik qazanmışlar.

Məlum olduğu kimi, xarici ticarət siyasətinin formalaşması uzun tarixi dövr tələb edən bir məsələdir. Lakin, müstəqillik əldə etdikdən sonra yaranmış özünə-məxsus tarixi dövr respublikamızda bu prosesin qısa müddət ərzində sürətlə formalaşmasını tələb edirdi. 1992-1994-cü illərdə ölkədə total mal çatışmazlığı, daxili

bazar və pul tədavülünün ciddi disproporsiyaya və deformasiyaya məruz qaldığı, real valyuta məzənnəsi və normal bazar qiymətlərinin olmadığı bir şəraitdə xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin geniş miqyasda liberallaşdırılması şərtləri olduqca ağır idi. Ona görə də, liberallaşdırma əslində yalnız 1994-cü ildən sürətlənməyə başladı. Xarici ticarətin tənzimlənməsi də bir sistem kimi bu dövrdən formalaşmağa başlamışdır.

Xarici ticarət siyasəti hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasının öz təbii sərvətləri üzərində suverenliyi prinsipini reallaşdırmağa xidmət edir. Xarici ticarətin tənzimlənməsinə Azərbaycan iqtisadiyyatında və əhalinin ilkin tələbat mallarına olan tələbatın ödənilməsində bu sahənin oynadığı mühüm rola uyğun olaraq, istiqlaliyyət əldə edildikdən sonra böyük əhəmiyyət verilməyə başlandı. Təsadüfi deyildir ki, xarici ticarət Azərbaycanda iqtisadi islahatların daha sürətlə getdiyi sahədir. İqtisadiyyatın düşmüş olduğu dərin böhrandan çıxması zərurəti xarici ticarətdə liberallaşmanın həyata keçirilməsini tələb edirdi. Azərbaycana yardım göstərən beynəlxalq təşkilatlar da eyni tələblə çıxış edirdilər. Bu xüsusda, ölkəmizdə xarici ticarətlə bağlı və ona təsir göstərə bilən qanunvericilik sahələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Cədvəl 3.1.)¹⁶:

- Ümumi ticarət qanunvericiliyi;
- Gömrük qanunvericiliyi;
- Xarici ticarətdə idxal və ixrac məhdudiyyətləri;
- Xarici ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətləri;
- Xarici ticarətə təhlükəsizlik, keyfiyyət və təsvir tələbləri;
- Xarici ticarətə aid sanitariya və fitosanitariya qanunvericiliyi;
- İdxal və ixracla bağlı hesablaşmalara dair tələblər;
- İdxal və ixrac olunan mallara tətbiq olunan gömrük rüsumları, vergilər və digər ödənişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət siyasətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdən biri ixracın stimullaşdırılmasıdır. Bu xüsusda, Azərbaycan

¹⁶ S.H.Abdullayev, G.F.Dadaşeva, C.Ə.Feyzullayev, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət sahəsində qanunvericiliyin təhlili, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı, 2006, səhifə-11

iqtisadiyyatının inkişafı ixracın həcmnin artması və onun səmərəliliyinin təmin olunması ilə üzvi surətdə əlaqəlidir. Bu istiqamətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmaqla investisiyalar iqtisadiyyatın elə sahələrinə yönəldilir ki, onlar bütövlükdə iqtisadi inkişafın lokomotivi rolunu oynasınlar. Ölkəmizə nəinki xarici bazarlarda mövqelərini qoruyub saxlamaq, həmçinin yeni əmtəə və xidmət bazarlarının mənimsənilməsi lazımdır. Hər hansı bir xarici bazardan Azərbaycan iqtisadiyyatının asılılığını aradan qaldırmaq üçün ixracın sahə və regional strukturunu genişləndirmək məqsəduyğundur. Bununla əlaqədar olaraq, respublikamızın ixracı daha geniş həcmli olmalı və dünya bazarında konyukturanın dəyişməsinə operativ reaksiya verməlidir. Ümumilikdə, ölkənin ixrac potensialı ayrı-ayrı istehsal sahələrinin potensialının məcmusu şəklində deyil, onların əmək bölgüsünün dərinləşməsi və istehsalın ixtisaslaşması ilə müəyyənləşən üzvi sintezi şəklində çıxış edir. Onun ölçüsü əhəmiyyətli dərəcədə çoxlu sayda amillərlə (əmək, xammal, material və digər resurslarla) müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə ixracın stimullaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinin daha da intensivləşdirilməsi məqsəduvafiqdir:

- Vergi və gömrük güzəştləri tətbiq etmək;
- Xarici ticarətlə bağlı olan prioritet sahələrə məqsədyönlü investisiya siyasəti proqramlarını işləyib hazırlamaq;
- Lizinqi inkişaf etdirmək;
- İxracın ümumi həcmində hazır məhsulların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi;
- İxracın dövlət həvəsləndirilməsi sisteminin formalaşdırılması;
- İnhisarlar ilə sənayenin prioritet sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələri tənzimləmək;
- Xarici bazarlara yiyələnməkdə milli şirkətlərə təşkilatı-texniki yardım göstərmə mexanizminin tətbiq etmək və ondan səmərəli istifadə etmək;
- İxrac/idxal əməliyyatlarının kreditləşdirilməsinin həyata keçirilməsi məqsədilə güclü kredit idarələri yaratmaq;
- İqtisadi zonaların müxtəlifliyi kimi xüsusi ixrac yönümlü və elmi-texniki

zonaların yaradılması.

İxrac potensialının maddi-texniki elementlərinə bilavasitə ixrac təyinatlı məhsul istehsalını, ixrac prosesinin təşkili və fasiləsizliyini təmin edən, həmçinin gələcəkdə lazım gələrsə, bu prosesə cəlb oluna biləcək əsas istehsal fondları aid edilir. İxrac potensialının formalaşdırılması və inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biri də ölkədə təbii resursların mövcudluğu və onlardan istifadə səviyyəsidir. Təbii resursların mövcudluğu və onların mənimsənilməsi səviyyəsi ölkənin məhsuldar qüvvələrinin, xüsusilə də maddi istehsal vasitələrinin və bunun əsasında ixrac potensialının inkişafını şərtləndirir. Buna görə də, bu və ya digər ölkənin ixrac imkanları bilavasitə həmin ölkənin malik olduğu təbii resurslarının həcmi və təbii şəraitdən asılıdır.

İxrac potensialının tərkib elementlərindən biri də bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə şərtlənən əmək resurslarıdır. Buraya elmi kadrlar, sənayenin ayrı-ayrı sahələrində çalışan işçilər, məhsulların ixracı və xarici bazarda reallaşdırılması ilə əlaqədar təşkilati və idarəetmə işləri üzrə fəaliyyət göstərən şəxslər aiddir. Əmək ehtiyatlarının kəmiyyətcə artması və keyfiyyətcə dəyişməsi elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi, məhsuldar qüvvələrdən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və bunun əsasında ölkənin ixrac potensialının inkişafının əsasını təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq, əmək resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına, onların ixtisasının artırılmasına, təkmilləşdirilməsinə və digər amillərə daha çox diqqət yetirmək lazımdır.

Beləliklə, ixrac yönümlü inkişaf müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində mühüm yer tutan modellərdən biridir. Lakin, Azərbaycan Respublikasının bu modeli tətbiq etməsi üçün aşağıda göstərilən bir sıra məqamlara xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir:

- Dünya bazarlarında yaranmış vəziyyət məhsul və xidmətlərin ixracatında tamamilə yeni amillərə və parametrlərə əsaslanmağı tələb edir.

- İxrac yönümlü inkişaf rəqabətə davam gətirməyi və yeni üstünlüklər yaratmağı tələb edir. Yəni, infrastruktur, marketinq və yeni texnologiyaların əldə

edilməsi məqsədilə fasiləsiz olaraq investisiya qoyuluşları həyata keçirilməlidir.

- Hətta bütün imkan və vəsaitlərin mövcudluğu şəraitində belə ixrac yönümlü inkişaf modelinin tətbiqi və onun rolunun yüksəldilməsi istənilən nəticəni verə bilməz. Belə ki, milli iqtisadiyyatın ixrac yönümlülüyünün gücləndirilməsi xarici bazarlardan ixrac asılılığı yaradır və nəticədə daxili sosial-iqtisadi vəziyyətə güclü təsir göstərir.

3.2. Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və geoiqtisadi perspektivləri

Dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müstəqil və səlahiyyətli subyektinə çevrilmiş Azərbaycanda, ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, xarici ticarətinin həcmnin genişləndirilməsi və səmərəli xarici ticarət fəaliyyəti üçün təkan və onun iqtisadi təhlükəsizliyinin rəhni ola bilər. İxrac fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması məsələsi bazar iqtisadiyyatına keçən bir çox ölkələr kimi Azərbaycanın da əsas məqsədlərindən biridir. Buna görə də yüksək keyfiyyətli və dünya standartlarına cavab verən məhsul istehsalının genişləndirilməsi, mahiyyət etibarilə xarici ticarət strategiyasının struktur yaradıcı əsaslarından biri olmalıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin miqyasının genişləndirilməsi və ölkəmizin BƏB-ə rəşional qoşulması üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici ticarət strategiyası və siyasətinin formalaşdırılmasında iqtisadi inkişaf amillərinin rolu nəzərə alınmalı və səmərəliliyi artırılmalıdır.

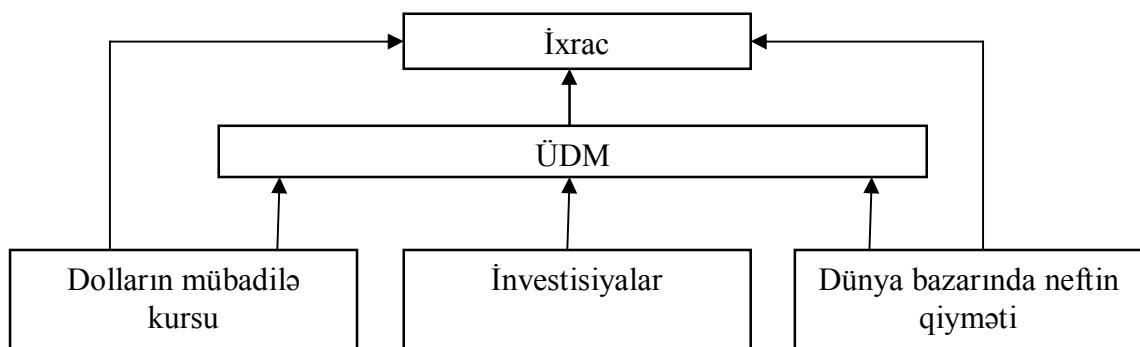
Araşdırmalar göstərir ki, xarici ticarət siyasətinin mühüm əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdən biri ixracın stimullaşdırılmasıdır. Bu xüsusda, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ixracın həcmnin artması və onun səmərəliliyinin təmin olunması ilə üzvi əlaqəlidir. Bu istiqamətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmaqla investisiyalar iqtisadiyyatın elə sahələrinə yönəldilir ki, onlar bütövlükdə iqtisadi inkişafın lokomotivi rolunu oynasınlar. İqtisadi inkişafımızın sürəti, indiki mərhələdə nəinki xarici bazarlarda mövqelərini qoruyub saxlamaq, həmçinin yeni əmtəə və xidmət bazarlarının mənimsənilməsi kimi məsələləri

aktuallaşdırır. Hər-hansı bir xarici bazardan Azərbaycan iqtisadiyyatının asılılığını aradan qaldırmaq üçün ixracın sahə və regional strukturunu genişləndirmək məqsədəuyğundur. Bununla əlaqədar olaraq, hesab edirik ki, ixracın həcminin artırılması olə yanaşı, ixrac tədbirlərinin dünya bazarında konyukturanın dəyişməsinə operativ reaksiyalılığı təmin edilməlidir. Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, ölkənin ixrac potensialına ayrı-ayrı istehsal sahələrinin potensialının məcmusu kimi deyil, əmək bölgüsünün dərinləşməsi və istehsalın ixtisaslaşması ilə müəyyənleşən üzvi sintezi kimi baxılması məqsədə uyğundur. Onun miqyası əhəmiyyətli dərəcədə əmək reursları, xammal, material və digər resurslarla müəyyən edilir. İxrac potensialının maddi-texniki elementlərinə bilavasitə ixrac təyinatlı məhsul istehsalını, ixrac prosesinin təşkili və fasiləsizliyini təmin edən, həmçinin gələcəkdə lazım gələrsə, bu prosesə cəlb oluna biləcək əsas istehsal fondları aid edilir. İxrac potensialının formalaşdırılması və inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biri də ölkədə təbii resursların mövcudluğu və onlardan istifadə səviyyəsidir. Təbii resursların mövcudluğu və onların mənimsənilməsi səviyyəsi ölkənin məhsuldar qüvvələrinin, xüsusilə də maddi istehsal vasitələrinin və bunun əsasında ixrac potensialının inkişafını şərtləndirir. Buna görə də, bu və ya digər ölkənin ixrac imkanları bilavasitə həmin ölkənin malik olduğu təbii resurslarının həcmi və təbii şəraitdən asılıdır.

Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar kompleksinin hədəflədiyi əsas məqsədlərdən biri məhz ixracın strukturunun modernləşdirilməsi, ixrac prosesinin artan sürətlə gedişi və dayanıqlılığının təminatının üzərinə düşür. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın ümumilikdə xarici ticarətin inkişafına mənfi təsir edən ilkin amillər sırasında, əsasən, dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əlaqələrin zəif olmasını, iqtisadi əməkdaşlıq formalarının lazımı səviyyədə diversifikasiya olunmamasını, iqtisadiyyatın ümumi strukturunda hasilat sənayesinin xüsusi çəkisinin yüksək olması və aqrar sektorun investisiya tələbatının tam ödənilməməsini göstərmək olar. Azərbaycanın ixrac potensialının inkişafı və ixracın struktur baxımından təkmilləşdirilməsi imkanları böyükdür. Araşdırmalar göstərir ki, belə imkanlardan

ən əhəmiyyətli neft avadanlığı istehsalı və onların əlverişli şərtlərlə Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İrana ixrac etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda ixrac potensialı digər sahələrdən ənənəvi kimya və neft-kimya sənayesi, habelə yüngül və ərzaq məhsulları sənayesinin də geniş perspektivləri vardır. Bu xüsusda, pambıqçılıq, tütünçülük, çayçılıq kimi sahələrdən də diqqəti yayındırmaq olmaz, çünki bu və yuxarıda qeyd olunan sahələrlə bağlı ölkəmizdə böyük istehsal təcrübəsi və ixtisaslı kadrlar vardır.

Araşdırmalar nəticəsində Azərbaycanın ixracının inkişaf perspektivlərinin yaxın gələcəkdə müəyyənləşdirilməsi üçün monitoring rolu oynaya biləcək, aşağıdakı kimi “səbəb-nəticə” əlaqələrini əks etdirən sadələşdirilmiş struktur modeli təklif edilmişdir (Şəkil 3.1.). Bu modeldə ixracın həcminə təsir göstərən əsas dəyişənlər qismində, ölkədə ümumi daxili məhsul istehsalı və dolların mübadilə kursu götürülmüşdür. Modelin ilikin fərzüyyətlərinə görə, ÜDM, investisiyaların və dünya bazarında neftin qiymətlərinin təsiri altında formalaşır. Modeldə hökumətin qismən təsiri altında formalaşan investisiyalar, mübadilə kursu və neftin qiyməti idarəedici parametrlər kimi iştirak edir. Bu isə xarici ticarət siyasətində ixrac istiqamətinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir. Həmin istiqamətdə əlaqədar dövlət qurumlarının fəaliyyəti bir tərəfdən ixracın stimullaşdırılması, digər tərəfdən isə onun inkişafının məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsi üzərində cəmləşdirilməlidir. Bu məntiqdən çıxış edərək, ölkənin ixrac potensialının inkişafı və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində, keçid iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, bütövlükdə üç mərhələni nəzərdə tutan və hər bir mərhələ üzrə konkret vəzifələri müəyyən edən aşağıdakı konseptual yanaşmanın tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 3.1. Modelin blok sxemi

Birinci mərhələdə bütöv milli iqtisadi sistemin – müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşması, iqtisadi münasibətlərin bazar prinsipləri əsasında yenidən qurulması, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və dünya təsərrüfat sistemi ilə əlaqələrə açılması təmin edilməlidir.

İkinci mərhələdə səmərəli ixrac üçün ümumi yardımı saxlamaqla daha perspektivli ixrac yönümlü sahələri müəyyən etmək və bu istiqamətdə ixtisaslaşan sahələrdə stimullaşdırma sistemini formalaşdırmaq lazımdır.

Üçüncü mərhələdə ixrac yönümlü istehsal kompleksinin inkişafı və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində işlər (məsələn, milli istehsalçıların xarici bazarlara çıxışına yardım göstərilməsi, onların tanıtılması, ixracatçıların maarifləndirilməsi, yerli elmi-texniki potensialın inkişafının stimullaşdırılması və s. istiqamətlərdə tədbirlər) genişləndirilməlidir.

Beləliklə, hesab edirik ki, respublikamızın ixrac imkanlarının genişləndirilməsi və ixrac bazasının diversifikasiyası Azərbaycanın xarici ticarət siyasətində başlıca istiqamətlərdən biri olmalıdır. Bu isə öz növbəsində valyuta ehtiyatlarının artması, beynəlxalq maliyyə və kapital bazarlarında ölkəmizin etibarlılığının yüksəlməsi və investisiya imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə artması deməkdir. Bütün bunlar isə nəticə etibarilə, Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, milli gəlirin artması, əhalinin həyat səviyyəsinin və rifahının yüksəlməsində əlavə imkanların yaranmasını doğuracaqdır.

NƏTCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat prosesində nəzəri və praktiki ümumiləşdirmələr edilmiş və Azərbaycan respublikasının xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük rüsumlarının dövlət tənzimlənməsi və xarici ticarət siyasətinin formalaşmasında iqtisadi inkişaf amillərinin səmərəliliyinin artırılması haqqında konkret təkliflər irəli sürmüşdür. Bu xüsusda, əsas nəticə və təkliflər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir qarışıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşması, inkişafı və onun təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi problemləri xüsusi elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat göstərir ki, milli iqtisadiyyatın formalaşmasına, inkişafına və onun təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi problemlərinə, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan çox saylı amillər kompleksi təsir göstərir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik obyektini bütövlükdə dövlət və onun iqtisadi sistemi, elementləri, təbii resurslar və sosial-iqtisadi institutlar, təşkilatlar və sosial-iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar xidmət subyektləri və ümumilikdə cəmiyyətin milli-iqtisadi maraqları və s. təşkil edir. Lakin bütün hallarda, iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsinin əsas və həlledici subyekti dövlət və onun konstitusiyaya hüquqları hesab edilir.

2. Hazırkı dövrdə ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın səmərəli xarici ticarət fəaliyyəti üçün təkan və onun iqtisadi təhlükəsizliyinin rəhni ola bilər. Buna görə də yüksək keyfiyyətli və dünya standartlarına cavab verən məhsul buraxılmasını təmin edən istehsalın sürətlə inkişafı ölkənin xarici ticarət strategiyasının başlıca istiqamətlərindən biri olmalıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin miqyasının genişləndirilməsi və ölkəmizin BƏB-ə səmərəli şəkildə qoşulması üçün ölkəmizin elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici ticarət strategiyası olmalıdır. Bu xüsusda, xarici ticarət siyasətinin sözügedən strategiyanın əsasının təşkil edəcəyini nəzərə alaraq, xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılmasında iqtisadi inkişaf amillərinin rolu nəzərə alınmalı və səmərəliliyi artırılmalıdır.

3. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində istifadə edilən potensial daha çox təbii resurs amilinə əsaslanır. Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizin digər sahələrdə də malik olduğu potensiallardan (elmi, geoiqtisadi mövqe və s.) tam surətdə istifadə olunmalıdır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, iqtisadi inkişaf amillərinin səfərbərliyi və kombinasiyası intensivləşdirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizin həmin potensiallardan maksimum dərəcədə istifadə etməsi, xarici ticarətdə azad ticarətin liberallaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

4. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində iştirakı əsasən xarici ticarət üzrə baş verir və xarici iqtisadi fəaliyyətin digər mütərəqqi formalarından (müştərək müəssisələr, elmi-texniki əməkdaşlıq, “outsorsinq” (outsourcing) və s.) arzu olunan səviyyədə istifadə olunmur. Bu xüsusda, xarici şirkətlərlə müştərək müəssisələrin yaradılması, həmin şirkətlərin malik olduqları təcrübədən bəhrələnməsi, mütərəqqi texnologiyaların mənimsənilməsi və ixtisaslı kadrların hazırlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

5. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin olunması xarici ticarətdə ümumiyyətlə azad ticarət siyasətinin yürüdülməsi üçün zəmin yaradacaqdır.

6. Optimal nəticələrin əldə olunması üçün idxalın və ixracın strukturunda müvafiq dəyişikliklərin edilməsi məqsədəuyğundur. Eyni zamanda, bu sahədə ixrac yönümlü və idxalı əvəzləyən strategiyalardan da istifadə olunmalıdır ki, bu da öz növbəsində iqtisadi inkişaf amilləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Belə ki, iqtisadi inkişaf amilləri adları çəkilən hər iki strategiyanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayacaqdır. İqtisadi inkişaf amilləri nəzərə alınmaqla, ölkənin müqayisəli üstünlüyə malik olduğu sahələr müəyyənləşdiriləcəkdir ki, bu isə öz növbəsində Azərbaycanda ticarətin ekspansiya siyasətinin yürüdülməsinə təkan verəcək və strateji bazar seçimi probleminin həll edilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

7. Azərbaycanın dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsul ixrac edə

bilməsinin və idxalı əvəzləyən sahələrin təşkilinin əsasında emaledici sənayenin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi dayanır. Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən sahə ölkəmizdə bir çox baxımdan rəqabət üstünlüyünə malikdir. Ölkəmizin xarici ticarətinin xammal yönümlü müasir vəziyyəti demək olar ki, istehsal potensialının maddi-texniki bazası ilə şərtlənir. Maşınqayırma kompleksi, kimya və neft-kimya sənayesi, yüngül və yeyinti sənayelərinin istər daxili bazarın tələblərinin milli istehsal hesabına ödənilməsində, istərsə də xaricə mal ixrac edilməsində potensialı böyükdür. Həmin sahələrin istehsal-texniki bazasının yenilənməsi və innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsasında onların məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi daima diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu məsələdə iqtisadi inkişaf amili kimi maliyyə resurslarının məhz bu istiqamətdə səmərəli surətdə istifadə olunması təmin olunmalıdır.

8. İqtisadi təhlükəsizliyin qarantı kimi ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi qlobal mühitə səmərəli inteqrasiyanın vacib şərtidir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün dövlətin bu sahədə rolu artırılmalıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm strateji istiqamət daxili tələbatın ödənilməsi üçün idxalı əvəz etmə siyasətinin yürüdülməsidir. Bu siyasət həmçinin ölkənin ixrac potensialının artırılması üzrə strateji istiqamətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

9. ÜTT-yə üzv olma ilə bağlı aparılan danışıqlarda ölkəmiz tərəfindən mallar üzrə təqdim olunmuş təkliflərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, əfsuslar olsun ki, ÜTT-yə üzv olma ilə bağlı aparılan danışıqların ilkin mərhələsində dərin təhlil, iqtisadi araşdırma və tədqiqatların aparılmadığından, ölkəmiz üçün mühüm və həssas olan məhsullar üzrə aşağı gömrük tarifləri təqdim olunmuşdur. Xüsusən ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayan kənd təsərrüfatı üzrə bir sıra mal mövqelərində yeni təkliflərin hazırlanmasına ehtiyac duyulur. Bununla yanaşı, öhdəliklər cədvəlinə digər yığım və rüsumlar (ODC) sütunun əlavə olunması və onun səviyyəsinin müvafiq mal mövqeləri üzrə ən azı 5% həcmində göstərilməsi məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 2004
2. Ərzaq təhlükəsizliyi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. 2001
3. Nəcəfov Z. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik problemləri: nəzəri məsələlər. Jurnal Beynəlxalq həyat, №2,4, 1998-ci il
4. Novruzoğlu D. Azərbaycanın neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizlik. Bakı 2001 «Elm»
5. Səmədzadə Z. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müstəqil Azərbaycanın fundamental nailiyyətidir. «Respublika» qəzeti 16 oktyabr 2001-ci il.
6. Səmədzadə Z. «Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi». Bakı 2001
7. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. «İqtisadi təhlükəsizlik və onun strateji təminatı» «Qloballaşma və regional iqtisadi inkişaf» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın məqalələr toplusu. Bakı 2004 «Nurlar»
8. Şirəliyev V. «İnvestisiyanın təhlili və idarəedilməsi» Bakı 2001 «Nurlan»
9. Şəkərəliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı 1999. İqtisadiyyat Universitetinin nəşriyyatı.
10. Xəlilov S.M. Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında milli mənlik şüurunun rolu. Avtoreferat Bakı 2003
11. Xəlilov N.A. «Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri» Bakı 2003 «Təhsil»
12. Abdullayev S.H., Dadaşeva G.F., Feyzullayev C.Ə., «Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət sahəsində qanunvericiliyinin təhlili», Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2006, 86 s.
13. Aslanov E. Yeni dünya nizamı və milli inkişaf, Bakı: «Azərbaycan nəşriyyatı», 2006, 216 s.

14. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın xarici ticarəti 2007, Statistik Məcmuə
15. Bayramov Ə.İ., Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika, Bakı: “Azər nəşr”, 1997
16. Bərxudarov M., Məmmədov N. İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2006, 452 s.
17. Əliyev A. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti, Bakı: “Qanun”, 2003, 324 s.
18. İsmayılov F. Azərbaycanda iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin bəzi problemləri, Gəncə: “Gəncə Poliqrafiya”, 2006, 208 s.
19. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı: “Azərbaycan Nəşriyyatı”, 2005, 751 s.
20. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları, Bakı: “Elm”, 1998, 343 s.
21. Hüseynov T. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri, Bakı: “Elm”, 2004, 228 s.
22. Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində, Bakı: “Hərbi” nəşriyyatı, 1998, 280 s.
23. Kərimli İ.A. Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf, Bakı: “CBS”, 2006, 166 s.
24. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri, Bakı: “Çaşıoğlu”, 2006, 301 s.
25. Kərimov C., Cəngiyev G. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: “Nurlan”, 2001, 450 s.
26. Mehdiyev R. Azərbaycanın inkişaf dialektikası, Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” nəşriyyatı, 2000, 288 s.
27. Menkyu N.Q. Ekonomiksin əsasları, üçüncü nəşr, ABŞ: “R.R.Donnolley Willard, OH”, 2004, 836 s.
28. Mirkişili T.F. Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2004, 89 s.
29. Muradov Ə.C. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: Xidmətlər,

- Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006, 35 s.
- 30.Nuriyev B. Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan, Bakı: “Elm”, 1999, 256 s.
- 31.Quliyev R.R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2002, 127 s.
- 32.Rəcəbli H. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları, Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 2003, 254 s.
- 33.Rüstəmov V.Ə. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: Tariflər, Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2007, 70 s.
- 34.Səmədzadə Z. Dünya iqtisadiyyatı, Çin iqtisadi möcüzəsi, Bakı: “Gənclik”, 2001, 316 s.
- 35.Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı: “Azərbaycan Universiteti”, 1998, 382 s.
- 36.Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası: Təmayüllər, problemlər, perspektivlər, Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2006, 242 s.
- 37.Vəliyev T.S., Babayev Ə.P., Meybullayev M.X. İqtisadi nəzəriyyə, Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2001, 691 s.
- 38.İqtisadi İnkişaf Mərkəzi, “Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə dövlət tənzimlənməsi sahəsində mövcud vəziyyətin təhlili və onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün tövsiyələrin hazırlanması” tədqiqat layihəsi üzrə yekun hesabat, Bakı, 2006, 156 s.
- 39.Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, “Ölkədə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bu sahədə mövcud vəziyyətin analitik təhlili və tövsiyələrin hazırlanması” adlı tədqiqat işi layihəsinin yekun hesabatı, Bakı, 2003
- 40.Абдуррахманов М.И. и другие. Основы национальной безопасности России. Москва 1998 «Друза»
- 41.Албасова И.М., Емцов Р.Г., Холопов А.В., Государственная экономическая политика. Москва 1998 «Дело-сервис»

- 42.Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики. Москва 2003 Финансы и статистика.
- 43.Гончаренко А.П. Развитие методологии экономической безопасности личности. Москва, «Дело», 1999
- 44.Ерхард Л. Благополучия для всех. Москва, «Дело», 1991
- 45.Кулиев Т.А. Регулирование рыночной экономики. Баку, «Нагыл еви», 2000
- 46.Абасов Ч.М. Основные направления формирования внешнеэкономической политики Азербайджана, Баку: «Издательство Сабах», 1994, 53 с.
- 47.Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития, Киев, 2000, 503 с.
- 48.Ганковский В.Е. Развивающиеся страны: актуальные проблемы развития внешнеэкономических отношений, Москва: «Издательство Наука», 1978, 183 с.
- 49.Данильцев А.В. Основы торговой политики и правила ВТО, Москва: «Международные отношения», 2005, 448 с.
- 50.Дэвид Т. Торговая политика и значение вступления в ВТО для развития России и стран СНГ, «Весь мир», 2006
- 51.Киреев А. Международная экономика: Движение товаров и факторов производства, Москва: «Международные отношения», 2000, 415 с.
- 52.Конференция Организации Объединенных Наций по Торговле и Развитию, Присоединение к ВТО и политика в области развития, Нью Йорк: «Издание Организации Объединенных Наций, 2001, 429 с.
- 53.Линдерт П.Х., Экономика мирохозяйственных связей, Москва: «Прогресс», 1992, 520 с.
- 54.Ломакин В.К., Мировая экономика, Москва, 2000, 727 с.
- 55.Рубенштейн Т.Б., ВТО практический аспект, Москва: «Гелиос АРВ», 2004, 526 с.

56. Трунк-Федерова М.П., Разрешение споров в рамках ВТО, «Издательство юридического факультета С.Петербургского государственного университета», 2005, 311 с.
57. www.adb.org
58. www.azerbajjan.az
59. www.azstat.org
60. www.economy.gov.az
61. www.freetrade.org
62. www.iisd.org
63. www.imf.org
64. www.iqtisad.net
65. www.lgc.org/ahwahnee/econ_principles_print.html
66. www.mfa.gov.az
67. www.nba.az
68. www.oecd.org
69. www.oilfund.az
70. www.worldbank.org
71. www.un.org
72. www.un.org/esa/sustdev/publications/indisd-mg2001.pdf
73. www.unctad.org
74. www.undp.org
75. www.xalqqazeti.com
76. www.wto.az